

‘Oranjes rots in de Spaanse branding’

De Neder-Betuwe als pijler van de Mauritslinie in de Tachtigjarige Oorlog; hoe het trotse verhaal kan inspireren in het streven naar een duurzame toekomst

Ferdinand van Hemmen

‘Oranjes rots in de Spaanse branding’

De Neder-Betuwe als pijler van de Mauritslinie in de Tachtigjarige Oorlog; hoe het trotse verhaal kan inspireren in het streven naar een duurzame toekomst

Ferdinand van Hemmen

08.08.2024

Inhoudsopgave

Inleiding	6
-----------	---

Deel I Vitale schakel in de beheersing van de Rijndelta (1572-1591)

Water als wapen om de Spanjaarden te stuiten (1572-1591)	12
• Voorspel; van opstand tegen onderdrukking naar strijd voor de vrijheid (1572-1581)	12
• Ontstaan van een rivierfrontier met forten en versterkte steden (1581-1591)	18
In de schijnwerper van nationale geschiedenis; Nederbetuws dwarsdijk springplank voor de verovering van een stad met sleutelbetekenis (1591)	24

Deel II Ankerpunt van de Mauritslinie (1591-1648)

Onderdeel van een Oranje Limes: een machtig verbond van verdediging en water	28
• Ontstaan linie van wachttorens; stappen (1591-1609)	28
• Vurig verbeide adempauze; het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)	37
• Andermaal de hete adem van de Spanjaarden (1621-1648)	42
De redoutes, de 'ogen en oren' van de Mauritslinie; uiterlijk, functioneren en eindlot	50

Deel III 'Oranjes rots' in de maalstroom van vernieuwing

Stille getuigen van de Tachtigjarige Oorlog; een imposant erfgoed	74
• Het fysieke erfgoed van de Mauritslinie in Neder-Betuwe, het Staatse frontier van Waal en Spanjaardsdijk	74
• Het cultureel erfgoed van geloof en tradities; Waalfrontier sprekend als fameuze grens tussen Boven en Beneden de Moerdijk	84
Redoutes op nieuwe leest; handreiking om het verhaal van de Mauritslinie door te geven aan de toekomst	88
• 'Muziekles' om 'de melodie' van de Mauritslinie te laten 'opklinken' in vernieuwing	88
• De Mauritslinie als inspiratie voor nieuwe ontwikkeling; vanuit principes naar concrete voorbeelden	94
Verklarende woordenlijst	110
Bronnenopgave	113
Bijlagen	
A. Kaart van Joan Blaeu uit 1664 met geaccentueerde Mauritslinie	116
B. Kansenskaart Rivierenland klimaatadaptatie / biodiversiteit	118
C. Lesbrief Workshop Mini-redoutes	122

Colofon

Inleiding

Opdracht / Aanleiding

De gemeente Neder-Betuwe voert een actief erfgoedbeleid. De ervaringen met een grote erfgoedavond voor de inwoners in 2018 stimuleerden om dit beleid handen en voeten te geven. De vruchten hiervan zijn een cultuurhistorische waardenkaart en een erfgoedbeleidsnota waarin wordt gewezen op het belang om erfgoed zo nodig te beschermen, in te zetten voor bevordering van vrijetijdseconomie en te laten gedijen bij ruimtelijke ontwikkeling. De nota speelt in op het moderne omgevingsbeleid dat vraagt om een integrale benadering van de opgaven voor de leefomgeving en om oplossingen die aandacht schenken aan alle belangen die spelen: wonen, werken, water, natuur én cultuurhistorie (identiteit).

Ruimtelijke opgaven bieden daardoor kansen voor de cultuurhistorie. En dat zijn er nogal wat. Zo zijn er plannen in de maak voor delfstofwinning en natuurontwikkeling, wordt de Waaldijk op de schop genomen en is er een nieuw Landschapsontwikkelingsplan (LOP) opgesteld om het landschap van Neder-Betuwe klimaatbestendig in te richten en recreatief aantrekkelijker te maken. Speerpunt is het realiseren van een netwerk van groene en blauwe landschapselementen dat kan zorgen voor een gezonder leefmilieu voor mens, dier en plant. Een bijzondere rol is hierbij weggelegd voor de landschappelijke dwarselementen zoals de oude zijkaden en liniedijken waaronder de Spanjaardsdijk. Ze worden gezien als kansrijke structuren om natuur, biodiversiteit en historie door te geven naar het hartje van de gemeente. Het LOP komt ook met concrete aanbevelingen voor de Spanjaardsdijk.

Recentelijk, rond 2022, speelde ook de landelijke herdenking van het gebeuren in 1572, het jaar dat door veel historici wordt gezien als het begin van de geboorte van Nederland in een generaties lange, verbitterde strijd tegen Spanje. Er is hier veel ruchtbaarheid aan gegeven. Ook door het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel dat in een meeslepende video uitleg gaf over de bouw van de Spanjaardsdijk. Intussen verschenen allerlei boeken en artikelen. Steeds meer werd bekend over het lot van de Neder-Betuwe in de Tachtigjarige Oorlog. Ontdekt werd ook hoe belangrijk de streek was voor de oorlogvoering sinds de komst van de Spanjaardsdijk en de Mauritslinie: de linie van wachttorens, schansen en vestingen die prins Maurits liet aanleggen langs de Waal, Neder-Rijn en IJssel. Soms komen nog relictten voor de dag, zoals in 2022 in de Willemspolder bij Echteld. Uit historisch onderzoek bleek dat een hier aanwezige heuvel met grote lindebomen ooit had dienst gedaan als terp van een wachttoren.

De vondst bevestigde hoe belangrijk de cultuurhistorie van de Tachtigjarige Oorlog is voor Neder-Betuwe. Tegelijkertijd realiseerde de gemeente zich de kansen die zich aandienen om haar te versterken vanuit de actuele plannen. Ze gaf daarom in juni 2023 opdracht tot het opstellen van een rapport om de historie en toekomstkansen uit te werken. De schijnwerper zou worden gezet op de sporen van de Mauritslinie in Neder-Betuwe, de achterliggende verhalen en de meeliftkansen vanuit de ruimtelijke plannen. De eerste resultaten van het onderzoek lieten naar meer smaken. Besloten is hierna om het rapport nog wat verder op te schalen en te versterken met aanvullende expertkennis om het nog beter uit de verf te laten komen als inspiratiestuk in het streven naar een zelfbewust, duurzaam en gastvrij Neder-Betuwe.

Verantwoording

Bij de opzet van de rapportage zijn drie begrippen de leidraad gaan vormen: het vertellen, het verwijzen en het verbinden. Zij dicteerden ook de indeling van het rapport met een eerste en tweede deel waarin het verhaal van de Spanjaardsdijk en de Mauritslinie wordt verteld en een derde deel waarin wordt verwezen naar de relictten en verhaalplekken van de Tachtigjarige Oorlog in het landschap van Neder-Betuwe en naar de kansen om deze rijke cultuurhistorie te verbinden met toekomstige ontwikkelingen.

Het rapport is bedoeld als inspiratiestuk en mede daarom rijkelijk verlucht. Daarnaast is het narratief geschreven in de tegenwoordige tijd om de historische gebeurtenissen dichterbij de lezer te brengen, geschiedenis opgedist als nieuws. Dit nodigt misschien des te meer uit om deze bewogen historie te vergelijken met soortgelijke gebeurtenissen in onze tijd en haar ook te gebruiken als bron van inspiratie voor vernieuwing. De drie rapportdelen, achtereenvolgens in het teken staand van vertellen, verwijzen en verbinden, gaan zo meer soepel in elkaar over, alsof er smeerolie zit in de scharnieren van de tijd.

Verder is geprobeerd om zoveel mogelijk met verbeelding te werken, niet alleen om de systemen van de linies, zoals die van de redoutes, inzichtelijk te maken (laten zien hoe het werkt om te verleiden om het na te doen) maar ook bij het beschrijven van de cultuurhistorische kwaliteiten en vooral bij het laten ruiken aan de toekomstkansen van het erfgoed van de Tachtigjarige Oorlog. Daarbij wordt de muziek gebruikt als metafoor om een voorstelling te geven van de keuzecombinaties die volgens het moderne omgevingsbeleid kunnen worden gemaakt. Aan de hand van allerlei referentiebeelden ontstaat hierbij een beeld van de principes van ontwikkeling. Samen vormen deze een uitpuilende 'gereedschapskist' waaruit ontwikkelaars naar believen kunnen putten voor hun plannen. Kansen ontstaan daarbij om de redoutes langs de Waal en de Spanjaardsdijk met een modern gezicht te laten terugkeren.

Het onderzoek zelf vroeg om flexibel schakelen in de tijd. Voor de eerste twee delen zijn historische bronnen gebruikt, voor het laatste deel hedendaagse bronnen die inzicht geven in ruimtelijke ambities en plannen in Neder-Betuwe. Het historisch onderzoek omvatte een intensieve speurtocht naar archiefstukken en literatuur. Geprofiteerd is hierbij van de vele digitale ontsloten documentatie. Een rijke oogst aan feiten kon zo worden binnengehaald, waaruit dankbaar is geput voor het samenstellen van het historische verhaal.

De volgende stap was het opstellen van het visiegedeelte van het rapport. Hiervoor is een inventarisatie gemaakt van plannen en ontwikkelingen waarbij speciale aandacht is geschonken aan het LOP van Neder-Betuwe. Daarmee kwamen we beslagen ten ijs om een goed onderbouwde verbinding te kunnen leggen tussen cultuurhistorie, opgaven, principes van ontwikkeling en principeoplossingen met inspirerende resultaten waar we hieronder meer over zeggen. Niet onvermeld mag blijven dat in deze fase kennis is gedeeld met belangrijke stakeholders zoals de mensen van de Dekker Groep die betrokken zijn bij de planvorming voor de uiterwaarden bij IJzendoorn/Echteld en Ochten.

Resultaat

De genoemde aanpak heeft geleid tot een rijke oogst van ideeën om het verhaal van de Mauritslinie in onze tijd uit te dragen. Hierbij zijn twee sferen onderscheiden: die van de Staatse linie van wachttorens langs de Waal en die van de Staatse dwarsdijk tussen Hien en Opheusden ofwel de Spanjaardsdijk. De relict en verhaalplekken van beide linies zijn aangeduid op een Google Earth kaart. Na intensief onderzoek zijn meer dan 20 redouteplekken achterhaald. Vanuit het nieuwe omgevingsbeleid gloren allerlei kansen om op een moderne manier invulling te geven aan de redouteplekken. Hiervoor zijn wenken gegeven, uiteenlopend van reconstructie tot kunstzinnige verwijzing in de vorm van landart.

In principe zijn er op alle in kaart gebrachte redouteplekken kansen om iets te doen met het verhaal. Kansrijk lijkt dit vooral in de uiterwaarden, zoals rond de redouteplek in gebied Veerhaven in Ochten en rond de genoemde lindenheuvel in de Willemspolder. Veelbelovend lijkt ook de redouteplek bij de Batterijen in Ochten, waar de verhaallijn van de Mauritslinie samenkomt met die van de Liniedijk Ochten-De Spees (Betuwelinie). Met regie ontstaat er een betere basis om kansen gecoördineerd op te pakken en verhaalplekken in onderling verband te

laten beleven. Daarnaast kunnen belevingsroutes worden ontwikkeld waar je bijvoorbeeld via luisterwandelingen wordt meegenomen naar de spannende tijd van de wachttorens. Verder leent het thema van de wachttorens zich bij uitstek voor een moderne interpretatie; ook in deze tijd is er behoefte om te waken, te waarschuwen en een boodschap af te geven. Vandaar dat het mooi zou zijn als de eigentijdse redoutes kunnen worden geadopteerd door organisaties. Zo kan een linie van moderne bakens van de Mauritslinie vorm krijgen waar de samenleving hecht bij betrokken is en die tijden en mensen kan verbinden.

De verhaallijn van de linie van wachttorens langs de Waal is onlosmakelijk verbonden met die van de Spanjaardsdijk, ooit onderdeel van de vanuit het westen opgebouwde Staatse hoofdlinie tegen de Spanjaarden. Op de Google Earth-kaart is het lint van sporen van de dwarsdijk nog goed te volgen zeker in samenhang met de wielen, de blauwe bakens van het tracé van de dwarsdijk. Vanuit de ambities van het LOP lonken tal van kansen om de relictten van de Spanjaardsdijk te laten opleven. En wel als een gonzend lint van natuur in het smalste deel van de Betuwe dat kan bijdragen aan de biodiversiteit en zo het bedje kan helpen spreiden voor de verduurzaming van het landgebruik. Een waardevol handvat hiervoor bood de Kansenkaart voor klimaatadaptatie in de Regio Rivierenland. De ideeën zijn uitgewerkt in een inspiratieschets van de Spanjaardsdijk. Deze laat zien wat het resultaat kan zijn als de kansen vanuit het LOP worden opgepakt en de omgeving in een duurzaam jasje wordt gestoken, compleet met wachttorens nieuwe stijl! Dat kan extra stimuleren om de krachten te bundelen en aan de slag te gaan.

Leeswijzer

Het rapport kent drie hoofdonderdelen. De delen I en II vormen het historische gedeelte van het rapport, deel III vormt het toekomstgerichte gedeelte.

Deel I is geknipt in twee hoofdstukken. In het eerste hiervan wordt duidelijk hoe de Neder-Betuwe de oorlog in werd gesleept en werd ingelijfd in de prille Staatse verdediging tegen de Spanjaarden. In het tweede hoofdstuk raakt de Neder-Betuwe in de spotlight van nationale geschiedenis. De streek wordt deels omgewoeld voor de bouw van een formidabele dwarsdijk en wordt vervolgens toneel van een enorm legerkamp van prins Maurits.

Deel II telt ook twee hoofdstukken. In het eerste hiervan wordt duidelijk hoe de streek een belangrijke schakel werd in een linie van wachttorens. Ook krijgen we een indruk van het verloop van de oorlog, de gespannen sfeer rond de wachttorens, de sores van de streekbestuurders en de veranderingen die zich gingen afspelen op gebied van mentaliteit, veranderingen die nog zo herkenbaar zijn voor ons vandaag de dag. Het tweede hoofdstuk focust op de linie van wachttorens langs de Waal. Duidelijk wordt hoe ze oogden en werden gebruikt en soms pas na vele jaren verdwenen. Ook krijgen we een beeld van hun bewoners.

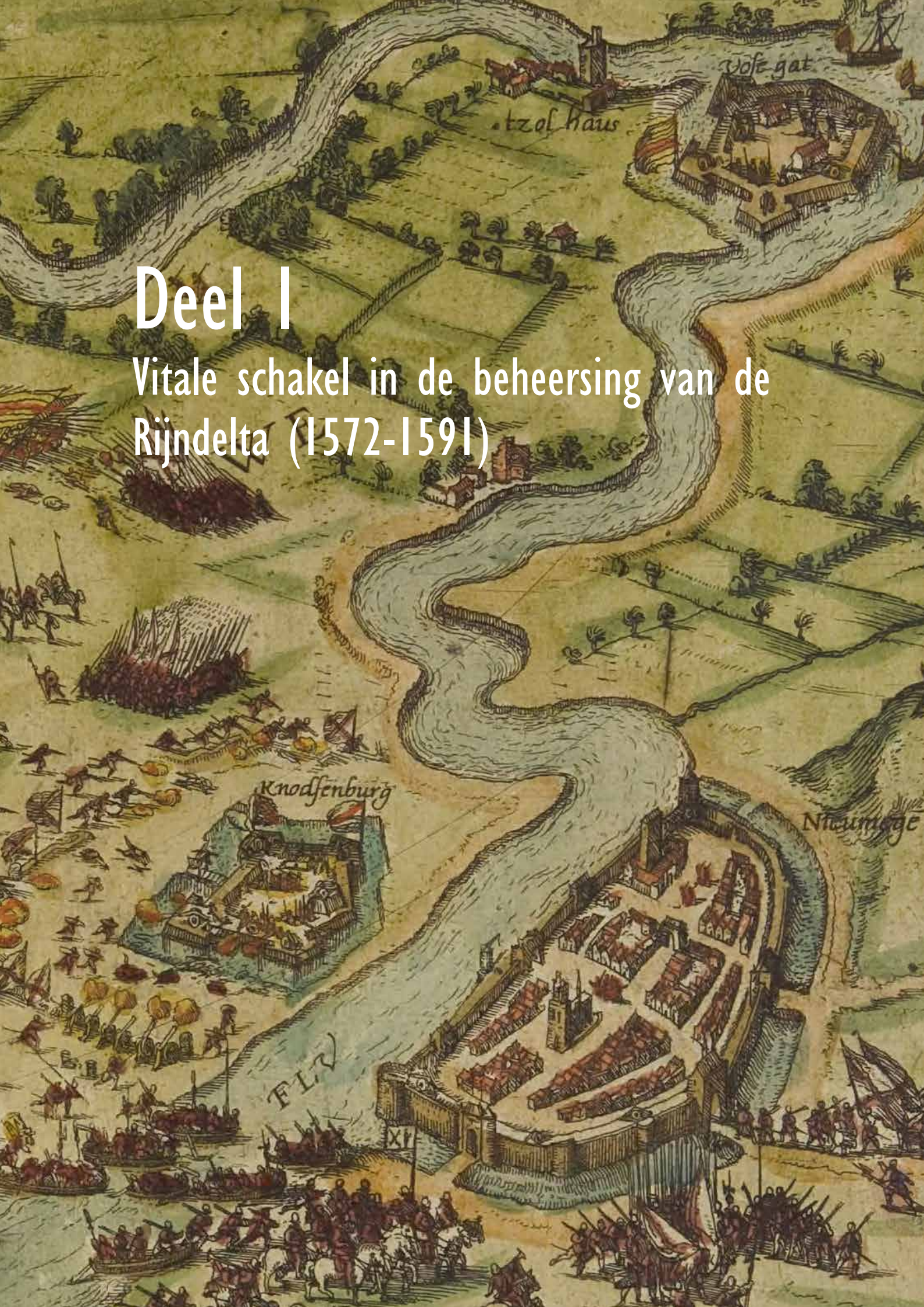
In Deel III wordt een visie uitgedragen. In het eerste hoofdstuk wordt Nederbetuws erfgoed van de Tachtigjarige Oorlog uit de doeken gedaan. In het laatste hoofdstuk volgt een speelse handreiking over kansen om relictten en verhaal door te geven naar de nieuwe generaties. Gestoken in een modern jasje, krijgen de wachttorens betekenis als plekken van verwondering en verbondenheid. Terwijl de Spanjaardsdijk zich ontpopt als een trotse, levenskrachtige aanjager van de transitie naar een duurzaam ingericht landschap.

Achterin het rapport is een Verklarende Woordenlijst opgenomen waarin vooral begrippen worden toegelicht op gebied van waterstaat en krijgshistorie. Hierna volgt een Bronnenopgave met overzicht van de belangrijkste boeken, artikelen en archieven die zijn gebruikt. Op het eind volgen drie bijlagen met aanvullende kennisstukken, waaronder een historische kaart die het leeuwendeel van de Mauritslinie toont, een Kansenkaart voor duurzame inrichting van het

landschap opgesteld voor de Regio Rivierenland en een soort lesbrief voor het basisonderwijs over opzet van workshops over de Tachtigjarige Oorlog.

Prent van de verbeterden strijd in de Betuwe tussen de legers van Maurits van Nassau en de hertog van Parma in de zomer van 1591.

A detailed historical map of the Rijn delta region during the Eighty Years' War. The map shows a winding river, the Rijn, flowing through a landscape with fields, trees, and various fortifications. In the upper right, a fortified area is labeled 'Vosse gat'. Below it, a small settlement is labeled 't'zof haus'. In the lower left, a large, walled fortification is labeled 'Knodsenburg'. To the right of Knodsenburg, a large, walled city is labeled 'Nieuwege'. The river is labeled 'FLV' in the lower left. The map is filled with numerous small figures of soldiers and ships, indicating a period of conflict. The overall style is that of a 17th-century woodcut map.

Deel I

Vitale schakel in de beheersing van de
Rijndelta (1572-1591)

Water als wapen om de Spanjaarden te stuiten (1572-1591)

Voorspel; van opstand tegen onderdrukking naar strijd voor de vrijheid (1572-1581)

We schrijven 1572. Ons land behoort tot de Nederlanden of Lage Landen (ruwweg het gebied van de huidige Benelux). In delen hiervan woedt een genadeloze oorlog. Er is opstand uitgebroken tegen de landsheer, koning Philips II van Spanje. Hij wordt gezien als symbool voor de onderdrukking van de opkomende protestantse religies. De koning wordt ook verweten dat hij de vrijheden van de gewesten inperkt, de adel beknot in zijn voorrechten en de belastingen opschroeft. Het is een tijd van allerlei ingrijpende veranderingen. En het begrip tolerantie staat nog in de kinderschoenen. In deze bewogen tijd hebben veel mensen het toch al zwaar door misoogsten, ijskoude winters (het is de periode van de Kleine IJstijd, circa 1430-1850), uitbraak van ziekten als de pest, alias de Zwarte Dood, en natuurrampen, waaronder overstromingen. Voor menigeen lijkt het alsof het einde der tijden, de dag des oordeels, is aangebroken.

Geboorte van Nederland

Ongemeen fel is de reactie geweest van de Spaanse koning op de Beeldenstorm-rellen die zes jaar eerder, in 1566, zijn uitgebroken. Filips stuurt zijn veldheer Alva naar de Nederlanden om orde op zaken te stellen. Intussen ontpopt Willem van Oranje zich als leider van de rebelse Nederlanders: de geuzen. In Holland en Utrecht trekken ze steeds meer macht naar zich toe. Om definitief af te rekenen met hen, opent Alva in 1572 een offensief om het hart van de Opstand te splijten. Hij bedient zich van terreur om af te schrikken. In Zutphen, Naarden en Haarlem worden bloedbaden aangericht. Maar dit blijkt olie op het vuur van het verzet. De geuzen tanken moed door de eerste reeks overwinningen: de inname van Den Briel begin april 1572 (op 1 april verloor Alva zijn bril!) en het ontzet van Alkmaar (van Alkmaar de Victorie!) en de zege over de Spaanse vloot op de Zuiderzee in het jaar erop. De opstandelingen roeren zich onderwijl ook elders, zoals in de Achterhoek. Overal is de vlam in de pan geslagen. Het jaar 1572 wordt daarom wel gezien als het beginjaar van de geboorte van Nederland. Het luidt een conflict in waarin burgers tegen burgers opstaan en steeds meer radicaliseren. De bloedige oorlog die ontstaat, mondt uit in een strijd voor de Nederlandse vrijheid.

Haring en wittebrood

De rebellen hebben intussen laten zien dat het water een machtig wapen is. Zo verjagen ze de vijand bij Alkmaar door de dijken door te steken. Verzwakt als ze zijn, kiezen de Spanjaarden een andere tactiek: het omsingelen van steden met schansen en het uithongeren van de bevolking. Ze slaan het beleg voor Leiden (vandaar de spreuk: Leiden is in last). In de lente van 1574 nokken de belegeraars echter af om het hoofd te bieden aan de dreiging van het leger van Lodewijk en Hendrik van Nassau. Beiden willen hun broer, Willem van Oranje, te hulp schieten. Maar bij Mook worden hun troepen in de pan gehakt. De gebroeders Van Nassau sneuvelen, samen met duizenden van hun soldaten. De Spanjaarden hervatten hierna het beleg van Leiden. Maar ze krijgen het lid op de neus want Willem van Oranje laat de dijken openen en het water de polders binnenstromen. Geholpen door een storm die het water opstuwt, kunnen de geuzenschepen de stad bereiken met haring en wittebrood voor de creperende inwoners. Toch blijven de Spanjaarden voorlopig nog een grote bedreiging vormen voor het rebellerende westen. Zo voeren ze in 1574 een blokkade uit van Zaltbommel. Maar als in de Bommelerwaard de dijken worden doorgestoken, moeten ze ook daar hun biezen pakken. Zaltbommel groeit uit tot een ongenaakbaar bolwerk van Oranje, zo ook Slot Loevestein op de eenzame splitsing van de Nieuwe Maas en de Waal/Merwede, dichtbij de Biesbosch.

Geraffineerd alarmsysteem

Intussen hebben de Spanjaarden geprobeerd de Alblasserwaard in te nemen. Willem van Oranje gooit ook hier het water in de strijd en laat de dijken afsluiten met schansen. In 1576 zijn de Spanjaarden verjaagd. Maar de dreiging vanuit het zuiden blijft groot. De ruige Biesbosch biedt volop kansen om te infiltreren. Als die dreiging nog groter wordt, ook vanuit het Land van Altena, begint zich rond de Merwede een riviervedediging af te tekenen. Gorinchem, Woudrichem, Loevestein en Dordrecht vormen de pijlers hiervan. Op den duur verrijzen langs de Merwede ook nieuwe schansen. Bovendien krijgt rond de dijk tussen Gorkum en Papendrecht een linie van wachthuizen gestalte. Ze krijgt nog versterking van wachtschepen uitgerust met seinmasten. Voor waakdiensten wordt een beroep gedaan op de dorpen. Rond de Sliedrechtse dijk ontwikkelt zich dan een geraffineerd alarmsysteem. Bij gevaar wordt aan de seinmast van de wachtpost waar de vijand is gespot een brandende lantaarn op en neer gehaald. De lantarens van de naburige wachthuizen worden dan ook aangestoken maar niet bewogen. Daarop klinkt er tromgeroffel in alle wachthuizen en wordt de klok geluid. De klokken van de buurtdorpen beginnen dan ook te kleppen. Zo wordt in een mum van tijd een legertje boeren op de been gebracht om de indringers te verjagen.

Vreselijke represailles

Tot nu toe is de Neder-Betuwe nog min of meer in de luwte van de strijd gebleven. Dat is misschien ook te danken geweest aan voorzichtig beleid van de bestuurders van het Ambt Neder-Betuwe en de stad Tiel. Ze schikken zich nog wijselijk naar de wensen van het Spaanse gezag. Te vroeg een andere kleur bekennen kan vreselijke represailles uitlokken, al is de IJzeren Hertog intussen een illusie armer naar Spanje vertrokken. De Spanjaarden hebben nog geduchte garnizoenen achter de hand, onder andere in Nijmegen. Al in 1572 heeft Willem van Oranje de ambtman van Neder-Betuwe, Claes Vijgh, en het stadsbestuur van Tiel aangespoord om zich te scharen in het kamp van de geuzen. Maar de reactie is terughoudend. Anders gaat het eraan toe in Buren dat al gauw openlijk voor Oranje en de Opstand uitkomt. Begrijpelijk want de graaf van Buren is niemand minder dan Filips Willem, de oudste zoon van de rebellenleider die al in 1568 in opdracht van koning Filips II is ontvoerd naar Spanje. In 1575 hebben de Spanjaarden dan ook extra reden om er bruut tekeer te gaan. Het stadje Buren wordt geplunderd. En veel inwoners, zelfs kinderen, worden vermoord.

Gezamenlijke vrede

Datzelfde jaar zorgt een gebeurtenis in Spanje voor een keerpunt. De Spaanse koning is platzak en kan zijn soldaten niet meer betalen. Sindsdien beginnen de Spaanse troepen weg te trekken, vast tot opluchting van de inwoners van de Betuwe. Ze reizen zuidwaarts om te roven en plunderen als 'vergoeding' voor hun achterstallige soldij. De excessen zijn zo groot dat in 1576 alle zeventien gewesten van de Lage Landen zich aaneensluiten om zich te bevrijden van de Spaanse troepen. En om mooie voornemens uit te spreken over een gezamenlijke vrede- de Pacificatie van Gent- waarbij een prominente rol is weggelegd voor de tolerante Willem van Oranje.

Unie van Utrecht

Maar er zijn al te diepe kloven ingesleten. Het duurt dan ook niet lang of de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gaan ieder hun eigen weg. In 1579 verenigen de opstandige noordelijke gewesten zich in de Unie van Utrecht. Ze bundelen hiermee hun krachten om de oorlog met Spanje te kunnen voortzetten. Ze spreken ook af om geen mensen te vervolgen om hun geloof. Maar de praktijk is weerbarstig. Zo is sinds 1578 Jan van Nassau stadhouder van Gelderland, een

felle calvinist die anders denkt over geloofsvrijheid dan zijn oudere broer, Willem van Oranje. Van Nassau zorgt ervoor dat alle katholieken uit het dagelijks bestuur van Gelre verdwijnen. Ook stimuleert hij bij gelegenheid dat de Reformatie snel wordt doorgedrukt, zo nodig met harde hand.

Smeulende ashoop

Het is ook in deze tijd dat de Neder-Betuwe zichtbaar aanschuift in het kamp van Oranje. Diederik Vijgh is zijn vader opgevolgd als ambtman van de Neder-Betuwe. Vijgh junior is een hartstochtelijk geus en een echte rauwdouwer. Zelfs heeft die in 1575 namens de prins van Oranje de verdediging van Buren tegen de Spanjaarden geleid. Stadhouder Van Nassau ziet in Vijgh een fervent medestander en stelt hem aan als gouverneur van Tiel. Prompt waait de wind uit andere hoek binnen de besturen van Tiel en de Neder-Betuwe. Ook op kerkelijk gebied gaat de hemel er anders uitzien. Al in 1578 geven geuzen in Tiel een voorproefje van wat overal kan gaan gebeuren. Ze nemen de Sint Maartenskerk in bezit, halen hier de beelden en andere verguisde voorwerpen uit, maken er een vreugdevuur van en luiden alle klokken totdat hiervan een smeulende ashoop is overgebleven, aldus een brief van Jan van Nassau die zich lijkt te verkneukelen over het voorval.

Woeste rivierstroom

Maar voor de inwoners van de Betuwe zijn er misschien nog grotere zorgen: de dijken. Vooral die langs de Waal. Sinds de Elisabethsvloed van begin 15^e eeuw zuigt de Waal almaar meer water aan van de Boven-Rijn. Eind zestiende eeuw slokt die zoveel Rijnwater op dat Neder-Rijn en IJssel 's zomers droog dreigen te vallen en alarmerend beginnen te verzanden. De splitsing van Neder-Rijn en Waal ligt nog rond de landtong van de 's-Gravenwaard, pal ten zuiden van Lobith. Overstelpst met Rijnwater, verandert de Waal in een woeste rivierstroom waarvan de meanders ongenadig inbeuken op de dijken. De rapen zijn helemaal gaar als zich 's winters ijsverstoppingen voordoen. Kruiend ijs zet zich daarbij vast rond de engten en ondiepten in de rivierbedding. Het water stroomopwaarts van zo'n ijsblokkade wordt dan huizehoog opgestuwd zodat het over de dijken heen loopt. Een dergelijke overloop leidt vaak tot afkalving van de binnentaluds van de dijk en tot een dijkbreuk.

Schaardijken

De Waaldijken krijgen er flink van langs en dat merken ze in de Neder-Betuwe. Bij Hien/Dodewaard en Ochten probeert de dijkstoel van de Neder-Betuwe wanhopig de schaaldijken te ontzetten door aanleg van kribwerken (hoofden). Maar de ketting van de dijkkring van de Betuwe is zo sterk als de zwakste schakel. Zit deze bovenin 'de ketting' - in de Over-Betuwe - dan gaat bij een doorbraak ook de Neder-Betuwe kopje onder. Evenals de verder westwaartse streken: de Gelderse gebieden Buren, Culemborg en de Tielerwaard en de Hollandse gebieden de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard.

Dorpen ondergedompeld

Met de tijd zijn dan ook dwarsdijken gebouwd om het water 'van boven' te keren, volgens het motto "die het water deert, die het water keert". Voorbeelden zijn de Diefdijklinie tussen Everdingen en Gorkum die de Hollandse streken beschermt. En de Aalsdijk die de landen van Buren en Culemborg moet droog houden. Maar ook deze dijken kunnen falen. Zoals in 1571, als doorbraken vallen in Driel, Heteren, Huissen, Bemmelen en Lent. Het water baant zich vanuit de Betuwe door de dwarsdijken heen een weg naar de Kinderdijk. De inwoners van de Neder-Betuwe hebben hierbij hun dorpen ondergedompeld zien worden. Met het water

drijven massa's ijs mee die grote schade veroorzaken aan huizen, bomen en hooibergen, verder westwaarts ook aan watermolens. In 1573 is het weer raak, nu door dijkbreuken bij Oosterhout en Loenen/Slijk-Ewijk. Andermaal wordt de Neder-Betuwe een prooi van de golven en bereikt de watervloed de Kinderdijk. In de Diefdijk, bij het Wiel van Bassa, ontstaat een weergaloos grote doorbraakkolk. De Diefdijk wordt voorlopig niet hersteld omdat de Spanjaarden in de buurt zitten. Om dit gevaar te bezweren worden zelfs in 1574 de Merwede- en Waaldijken vernield voor onderwaterzettingen bij Gorkum en in de Alblasserwaard.

Soldaten van laag allooi

Kort na elkaar zijn er twee apocalyptische overstromingen geweest en het houdt niet op. Ook in de Neder-Betuwe met zijn kwetsbare schaaldijken gaat het mis. Zo lijkt in 1576 de dijk bij Ochten het begeven te hebben. En in 1579 legt ook de Hiense dijk het loodje. In nog geen 10 jaar tijd heeft de Neder-Betuwe zeker vier overstromingen te verduren gehad. Toch blijven de mensen in de streek wonen en trekt de dijkstoel alles uit de kast om de schaaldijken langs de Waal te redden. Dat is een heikele klus omdat soldaten van laag allooi uit naburige garnizoenen zich uiterst gewelddadig gedragen. Zo worden in 1573 dijkwerkers in Ochten gemolesteerd door langskomende soldaten. De nog Spaanse gouverneur van Tiel wordt daarom gevraagd in te grijpen. Drie jaar later doet ambtman Claes Vijgh van de Neder-Betuwe moeite om het op een akkoordje te gooien met de geuzen in Zaltbommel over het maken van de Ochtense dijk. Hij moet in deze chaotische tijd over eieren lopen om het werk te kunnen doen dat nodig is voor de veiligheid van zijn streek.

Superieur leger

Meer dan genoeg sores over de dijken in de Neder-Betuwe rond 1579. Maar ineens komt er een grote kopzorg bij. Want de Spanjaarden maken een comeback dankzij een superieur leger geleid door de hertog van Parma. Parma is een gamechanger voor de Spanjaarden. Niet alleen omdat hij een briljant veldheer is maar ook een echte diplomaat. Al gauw verklaren de Zuidelijke Nederlanden zich dan ook weer loyaal aan het gezag van de Spaanse koning. Maar Parma tast verder noordwaarts. In 1579 valt Maastricht in zijn handen, kort daarna ook Den Bosch. Een halve eeuw lang zal de Brabantse stad een Spaans bolwerk blijven van waaruit een grote dreiging blijft uitgaan voor de Betuwe en andere delen van Gelderland. Prompt na het verlies van Den Bosch voor de Opstand steekt geuzenaanvoerder Filips van Hohenlohe de Maasdijk door om het gebied tussen de Brabantse stad en de Maas blank te zetten. Onderwijl zetten de opstandelingen in de Betuwe en elders zich schrap. Er wordt nagedacht over versterking van de verdediging van Tiel. De verouderde muur met torens en rondelen om het stadje is bij lange na niet opgewassen tegen het geweld van het Spaanse geschut.

Plakkaat van Verlatinghe

Intussen escaleert de oorlog tegen Spanje. Symbolisch hiervoor is het besluit van de opstandige gewesten in 1581 om de trouw aan de koning van Spanje af te zweren. De koning heeft zich gedragen als een tiran die zijn onderdanen onderdrukt. Terwijl hij hen juist behoort lief te hebben zoals een vader zijn kinderen en een herder zijn schapen. Woorden uit het beroemde Plakkaat van Verlatinghe, de geboorteakte van Nederland. De Opstand is onderwijl veranderd in een strijd voor de onafhankelijkheid van een nieuwe staat die nog zoekt naar een alternatieve landsheer die zich wél bekommert om zijn onderdanen. En die een grotere kans biedt om de oorlog met het machtige Spanje te winnen. Maar dat zal nog flink tegenvallen.

Oude Waalloop bij De Engel in Hien waar in 1591 de Staatse vloot voor anker ging om zich op te maken voor de aanval op het Spaanse Nijmegen.

Vrouwen spelen een vitale rol in de verzorging van de soldaten in het Staatse leger, vaak als marketenster of als eega of concubine van de soldaten.

In het heetst van de strijd werken musketiers en piekeniers hecht samen om een vijandelijke aanval te kunnen overleven.

Intact deel van de Spanjaardsdijk tussen de Tolsestraat en de Linge.

Ontstaan van een rivierfrontier met forten en versterkte steden (1581-1591)

Parma's zegepraal is nog lang niet ten einde. Tal van steden vallen hem als rijpe vruchten in de schoot. Steeds meer naderen de Spanjaarden de grote rivieren, vanuit Brabant en vanuit de Achterhoek. Hun poging in 1586 om de Bommelerwaard in te nemen strandt doordat bevelhebber Van Hohenlohe de streek en ook het Maasland weer onder water zet. Dat jaar wordt ook de dijk bij Druten, tegenover Dodewaard, vernield om het Land van Maas en Waal te inunderen. Maar de Spanjaarden blijven opdringen en nemen Nijmegen, Grave, Zutphen en Deventer in. Daarmee hebben ze zich plaatselijk stevig genesteld langs IJssel en Waal. De oorlog draait nu uit op een strijd om controle over rivieren, splitsingspunten, dijken en sluizen. De Staatsen willen hiermee optimaal kunnen profiteren van de rivieren voor transport, handel en krijgsbedrijf. Al rond 1580 leggen ze een schans aan op IJsseloord, om het splitsingspunt van Neder-Rijn en IJssel te kunnen beheersen. Zes jaar later stampen ze een fort uit de grond in de 's-Gravenwaard: Schenkenschans. Dit beheerst de strategisch belangrijke splitsing van Neder-Rijn en Waal. Ook bouwen ze circa 1588 fort Nassau of Voorne bij Heerewaarden, op het punt waar Waal en Maas samenvloeien.

Betuwe frontgebied

Intussen is de Betuwe frontgebied geworden en daarbij tussen de hamer van het Spaanse Nijmegen en het aambeeld van het Staatse Arnhem geraakt. De dorpen staan bloot aan plunderingen en verwoestingen. In 1585 bouwen de Staatsen een fort in Lent om Nijmegen te benauwen. Maar het Spaanse garnizoen van de stad doet een uitval en pikt het fort in dat bekend wordt als Knodsenburg. Vanuit Nijmegen en Knodsenburg stropen Spaanse soldaten de wijde omtrek af. Nergens is het veilig, ook voor de ambtman/dijkgraaf van het Ambt Over-Betuwe. Bijgevolg wordt er niets meer gedaan aan de toch al zwakke dijken. De schaaardijk van Bemmelse is nu een grote bron van zorg, ook voor de inwoners van de Neder-Betuwe. Het ambtsbestuur van de Neder-Betuwe heeft daarom de provincie al gesmeekt om de ambtman van Over-Betuwe tot actie aan te zetten. Uiteindelijk wordt er weer handjeklap gemaakt met de vijand om de dijken te kunnen oplappen.

Hollanders hypernerveus

Maar de Overbetuwse dijken blijven een nachtmerrie voor de Neder-Betuwe en de streken ten westen hiervan. Dat blijkt weer eens in 1586. De dijk van Lent laat het dan afweten waarna de hele Betuwe onderloopt. Het jaar erop, in 1587, gaat het weer mis. De Waaldijk bezwijkt dan bij Bemmelse en Oosterhout en ook weer bij Hien en Dodewaard. Tot overmaat van ramp wordt in de zomer de intussen opgelapte Bemmelse dijk doorgestoken. Tot aan de Diefdijk komt het land onder water te staan. Een ooggetuige uit Culemborg jammert dat al het zomergraan verloren is gegaan en dat het geboomte grote schade heeft opgelopen. De omgeving van Culemborg overstroomt die zomer liefst viermaal. Het keer op keer doorbreken of doorsteken van Betuwse dijken maakt de Hollanders hypernerveus. Ze beseffen dat herstel van de Bemmelse dijk zinloos is zolang onbekend is wat de vijand uitspookt. Vandaar dat de Hollanders kiezen voor versterking van de Diefdijklinie om beter beschermd te zijn tegen overstromingen van de bovenburen. Watervloeden, die zelfs van pas kunnen komen als ze de Spanjaarden kunnen tegengehouden.

Soldatenplaag

Die bovenburen, waaronder de Neder-Betuwe, moeten dus hun eigen boontjes doppen. Ze maken zich dan ook hard voor herstel van de kapotte dijken in de Over-Betuwe. Maar dit blijkt ondoenlijk door het brute optreden van soldaten van beide partijen die zijn neergestreken op

naburige adellijke huizen, zoals Huis Leeuwen en Huis Doddendaal in het Land van Maas en Waal en De Doornenburg, Huis Loenen en De Rode Toren (Heteren) in de Betuwe. Samen met het Spaanse gezag wordt in 1588 moeite gedaan zich te verlossen van de soldatenplaag door de adellijke huizen te laten ontruimen. Onderwijl wordt er al een bestek gemaakt voor herstel van de Bemmelse schaadijken. De Neder-Betuwe en haar Gelderse benedenburen dragen financieel bij. Soms wel onder grote druk. Zo wordt ambtman Diederik Vijgh gevraagd om een fiks aantal paarden, koeien en ander vee uit de Tielerwaard te halen en in Tiel te houden totdat die streek haar bijdrage heeft betaald!

In lichterlaaie

Onderhand neemt het gevaar vanuit het Spaanse Nijmegen nog toe. In 1588 trekken bendes van het Nijmeegse garnizoen de Betuwe in, richting Tiel. Elst wordt in lichterlaaie gezet en veel andere dorpen worden geplunderd. In Utrecht zien ze het Spaanse onheil steeds dichterbij komen. Slechts de Tielerwaard en de Neder-Betuwe scheiden het gewest nog van de vijand. Gevreesd wordt in 1589 dat de Spanjaarden proberen via de Neder-Betuwe het Sticht binnen te dringen. Intussen worden Staatse ruiters naar Tiel gestuurd om de stad extra te beschermen tegen vijandelijke strooptochten. Dit jaar wordt Parma's dreiging langs de hele Waal tastbaar, met name bij Schenkenschans en Nijmegen, rond fort Nassau en bij de Tielerwaard. De Bommelerwaard is opnieuw onder water gezet om de Spanjaarden te weren. Ook het Land van Altena wordt geïnundeerd uit voorzorg tegen het nieuwe gevaar vanuit Geertruidenberg dat in 1589 Spaans is geworden.

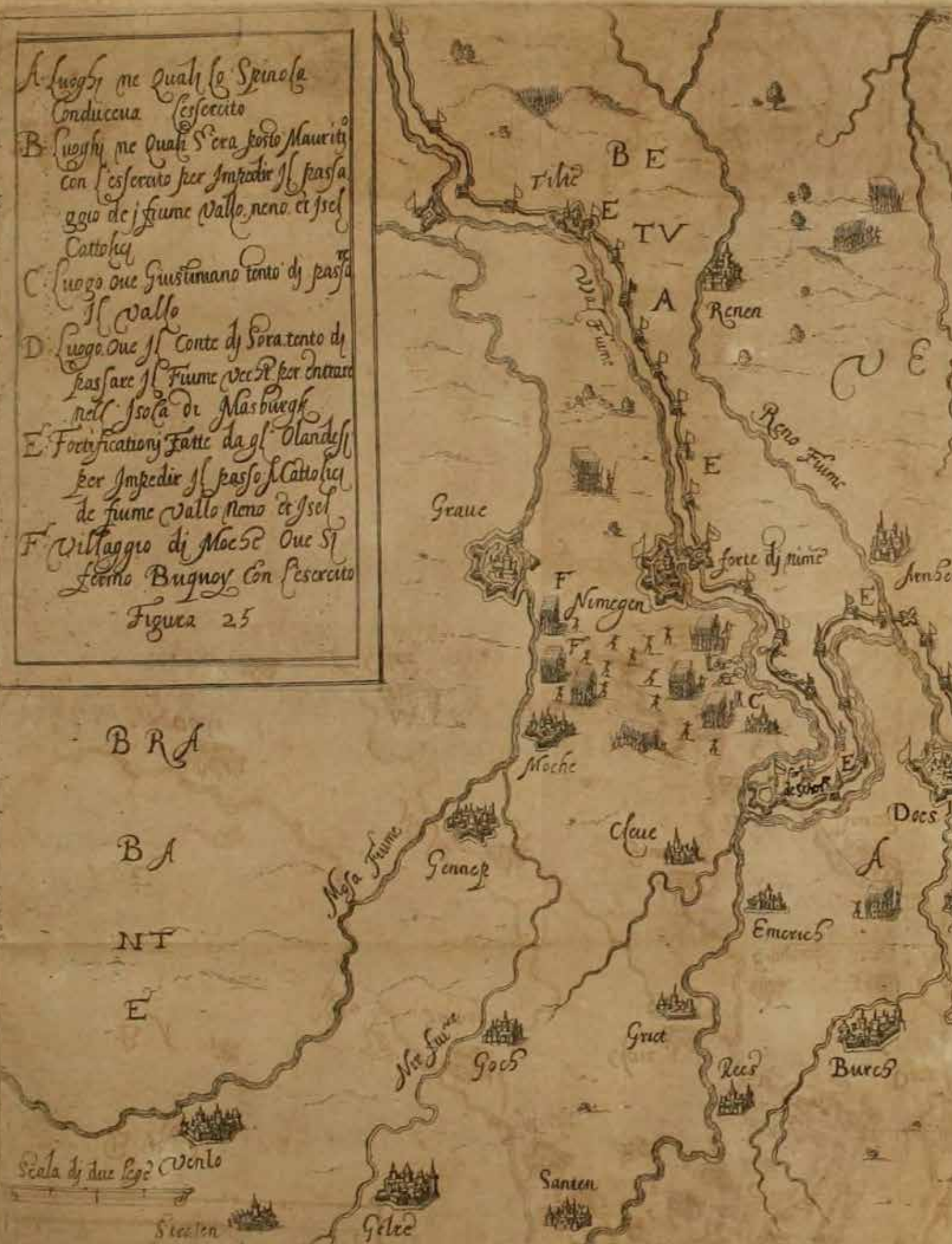
Dijkgat in Ochten

In deze netelige tijd wordt ook overgegaan tot vernieling van de dijk bij Ochten. Het Waalwater moet het westen van de Betuwe ontoegankelijk maken voor de vijand. Mogelijk is het doorsteken van de Ochtense dijk gebeurd bij een hoge waterstand in de zomer van 1589. In de herfst, kort voor het hoogwaterseizoen, vragen Tiel en de landen van Buren en Culemborg aan de Staten-Generaal of ze het dijkgat in Ochten weer mogen dichten. 'Den Haag' geeft groen licht maar onder de voorwaarde dat een in de buurt gemaakt fort behoorlijk zal worden bemand. Ook moet een uitlegger (platboomd vaartuig met geschut) postvatten op de nabije Waal. Bij onraad kan dan de dijk weer vlot worden doorgestoken. In deze tijd wordt er ook gerept van het insteken van de dijk bij Tiel. Blijkbaar zijn zowel boven als beneden Tiel dijken doorgraven voor inundaties, wat onderstreept hoe groot de crisis is in de Staatse verdediging tussen Neder-Rijn/Lek en Waal.

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

Donkere wolken pakken zich samen boven de jonge Republiek die in 1584 al haar charismatische leider, Willem van Oranje, heeft verloren. De prins is om het leven gebracht na vogelvrij te zijn verklaard door Koning Filips II. De droom van de gewesten om een buitenlandse vorst te vinden als vervanging van de Spaanse koning is intussen als een zeepbel uiteengespat. In 1588 nemen de Staten-Generaal daarom de touwtjes in handen en noemen zich voortaan de regering van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De oorlog tegen Spanje wordt nu een strijd voor een onafhankelijke Nederlandse staat waarvan de gewesten nog ministaatjes met veel bevoegdheden zijn. Meteen al krijgt de Republiek een briesje in de zeilen. De koning van Spanje kampt met grote tegenslag. Zo gaat zijn 'onoverwinnelijke' vloot op weg naar Engeland roemloos ten onder. Ook moet de koning oorlog gaan voeren met de Hugenoten in Frankrijk en daarbij zijn militaire paradepaardje, Parma, inzetten.

A. Luoghi ne Quali lo Spinola
 Condurreua l'esercito
 B. Luoghi ne Quali s'era posto Mauritijs
 con l'esercito per Impedir il passa-
 ggio de i fiume Wallo, neno di Isel
 Cattochi
 C. Luogo oue Giustiniano tento di passa-
 re il Wallo
 D. Luogo oue il Conte di Sora tento di
 passare il Fiume Vech per entrare
 nell' Isola di Masburgk
 E. Fortificationi Fatte da gl' Olandesi
 per Impedir il passo il Cattochi
 de fiume Wallo neno di Isel
 F. Villaggio di Moete oue si
 fermo Bugnoy con l'esercito
 Figura 25

Kaart van de Mauritslinie in 1606 (georiënteerd op het westen) gemaakt door Pompeo Giustiniani, een Italiaanse generaal in dienst van Spinola. De Spanjaarden krijgen in 1606 groot ontag voor de rivierenverdediging van Maurits van Nassau.

Romeinse Tactica

Tegelijkertijd staan in de Republiek nieuwe sterke leiders op, onder wie Maurits, zoon van Willem van Oranje, en zijn neef Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland. Als broekje van 21 jaar wordt Maurits in 1589 aanvoerder van het Staatse leger. Willem Lodewijk is dan onderbevelhebber en met zijn ervaring een stok en staf voor Maurits. Het duo gaat zorgen voor revolutionaire veranderingen in het leger. Voortaan krijgen de huursoldaten op tijd hun soldij. Maar ze moeten zich overgeven aan een ijzeren discipline en zich intensief oefenen in de vechtkunst zodat ook minder soldaten sneuvelen. Op den duur is het Staatse leger geen zootje ongeregeld meer dat een hemeltergende plaag is voor de eigen bevolking. Maurits en zijn neef doen in hun streven naar een doelmatig leger allerlei inspiratie op in de *Tactica*, een boek over de klassieke methoden van oorlogvoering. Niet alleen in kundigheid overtuigen beiden maar ook in dapperheid op het slagveld waarmee ze hun soldaten steeds moed inblazen.

Neder-Betuwe in de schijnwerpers

Al snel gaan ze de kruitdampen ruiken. Op aandringen van Holland, Utrecht en Gelderland besluiten de Staten-Generaal tot een tegenoffensief om Zutphen, Deventer en Nijmegen te heroveren. Gehoopt wordt zo meer controle te krijgen over de rivieren, de IJssellinie te herstellen en Waal en IJssel weer te kunnen benutten voor transport van geschut en proviand. Dan kan er ook weer vanuit Dordrecht met koopmanswaar de Waal op worden gevaren. In 1591 gaat Maurits met zijn leger op pad. Nog voor de zomer vallen de beide IJsselsteden in zijn handen. Maar de inname van Nijmegen laat nog even op zich wachten. In deze periode komt de Neder-Betuwe in de schijnwerpers van het nationale krijgsbedrijf. De streek is van grote strategische waarde omdat hier Neder-Rijn en Waal zo dicht bij elkaar liggen. Van oudsher kunnen reizigers op doorreis hier de Betuwe het vlotst passeren. Hier kan de streek ook over de kortste afstand worden afgesloten met een dijk.

Kolossale dwarsdijk

In de aanloop naar de aanval op Nijmegen moeten ambtman Diederik Vijgh en Maurits een onderonsje hebben gehad. Het plan wordt geboren om een kolossale dwarsdijk te bouwen tussen Hien en Opheusden. Hij is zowel in waterstaatkundig als militair opzicht van belang. Zo kan de dwarsdijk de Neder-Betuwe en haar Gelderse benedenburen beschermen tegen overstromingen vanuit de Over-Betuwe. Daarnaast kan hij door Maurits' troepen worden gebruikt als springplank voor de aanval op Nijmegen. De dwarsdijk lijkt bovendien te zijn bedoeld als krachtige voorverdediging van de Diefdijklinie. Bij Spaanse dreiging kan het voorland ervan onder water worden gezet zonder grote risico's voor Holland. Daar komt nog bij dat de dwarsdijk nuttig is als snelle verbinding voor troepen die vanuit Utrecht naar het zuiden en zuidoosten trekken. Het wordt hoog tijd dat hij er komt want de Bemmelse dijk staat weer op springen.

Verloren Bouwing

In maart 1591 is het een drukte van belang in de contreien van Hien en Opheusden. Onder de rigide leiding van ambtman Diederik Vijgh is een mierenhoop van arbeiders bezig met het opwerpen van de dwarsdijk, een titanische klus. Met strakke lijnen wordt het dijklichaam door het landschap gelegd. Het tracé ervan snijdt als een mes door het oude cultuurland. Hierbij ontstaat forse schade aan een bouwing of boerderij die van de edelman Olivier Hackfort is geweest. Het land hiervan wordt grotendeels omgewoeld en fruitbomen, essen en ander

opgaand hout worden gekapt. Dat leidt tot groot chagrijn van de landgebruikers in Hien waar de plek des onheils (bij de huidige Zandvoort) nog lange tijd bekend staat als de Verloren Bouwing.

Leidijk

Zoetjesaan verrijst een imposante dijk in het smalste deel van de Betuwe. De aarde voor de dijkbouw wordt gewonnen aan de oostkant zodat hier een laagte ontstaat die als gracht kan worden gebruikt, een win-win situatie. In het dijklichaam wordt ook veel hout verwerkt dat onder andere is aangesleept vanaf een middelwaard in de Waal en vanuit het Land van Maas en Waal. Het gaat vermoedelijk om rijshout dat wordt gebruikt om het dijklichaam te verankeren op de bodem, vooral daar waar de bodem nat en slap is. Waar de Linge en een leigraaf de dijk kruisen, komen sluizen. Door deze te sluiten kan de gracht zich snel vullen met water en kan ook het voorland van de dwarsdijk onder water worden gezet als de vijand opduikt. De dwarsdijk fungeert dan als inundatiedijk. Hij kan ook nog dienst doen als leidijk waarlangs het overstromingswater van de Over-Betuwe kan worden afgeleid naar een grote dode Rijnarm (strang) bij Opheusden.

Karren uit de Neder-Betuwe

Terwijl de Spanjaardsdijk verrijst wordt er met man en macht gewerkt aan de wankelende schaaldijk beneden Bemmelen. Besloten is die dijk over grote afstand landinwaarts te leggen, verder van de knagende stroom van de Waalbocht. Alle Overbetuwse dorpen moeten in de zomer arbeiders en karren leveren voor het dijkwerk in Bemmelen. Ambtman Vijgh van de Neder-Betuwe laat zich evenmin onbetuigd en stuurt 17 karren. Het wordt een race tegen de klok om de dijk klaar te krijgen voordat de Waal begint te wassen. Des te groter is de frustratie als begin september blijkt dat meerdere dorpen geen karren willen leveren en de voertuigen moeten worden gehuurd. Bovendien blijken de karren uit de Neder-Betuwe ineens vertrokken te zijn zodat het dijkwerk extra vertraging oploopt. Blijkbaar ziet de ambtman van de Neder-Betuwe nu geen eigenbelang meer in de hulp aan het dijkherstel in Bemmelen omdat hij zichzelf en zijn streek veilig waant achter de reusachtige nieuwe dwarsdijk. Intussen is het doek opgegaan voor de volgende strategische stap van Maurits: de aanval vanaf de Nederbetuwse dwarsdijk op Nijmegen.

In de schijnwerper van nationale geschiedenis; Nederbetuws dwarsdijk springplank voor de verovering van een stad met sleutelbetekenis (1591)

1591 Wordt een beslissend jaar voor de Neder-Betuwe en andere delen van het rivierengebied. Maurits doet een ultieme poging om de Spanjaarden uit Nijmegen te verdrijven en zo meer veiligheid te scheppen rond de Waal en de Betuwse dijken. Hij heeft goede kaarten voor de inname van de Keizer Karelstad. In 1590 zijn de Staatse troepen erin geslaagd zich te nestelen in Knodsenburg. Het fort wordt nog uitgebreid zodat het met zijn geschut optimale steun kan geven aan een bestorming van de stad. Parma ziet het gevaar en weet intussen ook dat Maurits schepen uit Holland wil inzetten voor de aanval op de stad. Hij slaat daarom in juli vanuit Nijmegen het beleg om Knodsenburg. Zodra Maurits hier lucht van krijgt, ijlt hij met zijn leger via Arnhem naar de Over-Betuwe. Daarop wordt krijgsberaad gehouden over hoe de Spaanse wurggreep van Knodsenburg kan worden gebroken. Overwogen wordt zelfs even om de vijand te verdrijven met een inundatie, hoewel op dat moment in het nabije Bemmelen alles wordt gedaan om de dijk te redden en de streek te behoeden voor een nieuwe overstroming! Niet het water maar de koning van Spanje toont zich nu een bondgenoot van de Staatse. De koning beveelt Parma om opnieuw af te reizen naar Frankrijk voor de weer opgelaaide oorlog tegen de Hugenoten. De geniale veldheer weet zijn troepen nog veilig terug te trekken over de Waal en gaat daarna op reis. Eind juli kan Maurits dan ook fort Knodsenburg ontzetten en gaan piekeren over vervolgstappen.

Maritiem huzarenstukje

In augustus toont Maurits een staaltje van organisatiekunst in een poging om Nijmegen in te nemen. Hij laat daarbij zijn leger positie innemen achter de nieuwe dwarsdijk van de Neder-Betuwe. Daar moet het zijn marsbevel afwachten. Op 8 augustus is al het voetvolk al naar Opheusden getrokken. Intussen wordt er een maritiem huzarenstukje opgevoerd: een menigte schepen is de Lek afgezakt en vaart via Dordrecht weer stroomopwaarts, richting Hien. De vloot voert geschut, munitie en onderdelen van een schipbrug mee. De zwaarbeladen schuiten moeten met paarden tegen de stroom van Merwede en Waal op worden getrokken. Het is een tocht met veel strapatsen die dagen in beslag neemt. Maar op 16 augustus heeft de hele vloot haar ankers laten vallen op de Waal bij Hien. Onderhand is de Neder-Betuwe veranderd in één grote legerplaats, waar ook de zoetelaars opduiken, kleinhandelaren die drank en versnaperingen verkopen. Fourageurs zullen in de dorpen en boerderijen op zoek zijn gegaan naar eten voor het onverzadigbare leger. In de wijde omtrek moeten de dorpen enkele dagen onderdak geven aan de ruiters.

Afgeblazen

In de avond van 18 augustus zetten de schepen koers naar Nijmegen. Er staat onvoldoende wind om rap tegen de stroom in te komen. Toch is in de loop van de volgende dag de hele vloot gearriveerd op de Waal beneden Nijmegen. In de stad hebben ze intussen lont geroken en al voorzorgsmaatregelen getroffen. Haastje-repje zijn de voedselvoorraden buiten de stad binnen de vesting gebracht. Daarnaast is geprofiteerd van het hoge Waalwater - gevolg van de vele regen - door aan de westkant van Nijmegen de dijk door te steken. Het lage land aan die zijde van de stad loopt nu onder water. Hierdoor wordt het lastig voor Maurits' troepen om met hun geschut de heuvels aan de zuidkant van Nijmegen te bereiken voor kanonnades van de stad. De twijfel slaat opeens toe in het Staatse kamp. Bovendien is er beduchtheid voor een reactie van het Spaanse garnizoen in Maastricht. Vandaar dat de aanval wordt afgeblazen. Geprobeerd wordt nu de Spanjaarden de indruk te geven dat de Staatse troepen naar hun

winterkwartieren gaan. In werkelijkheid schepen Maurits en zijn leger zich in Dordrecht in. Om plots via de Biesbosch een aanslag te doen op het Zeeuwse Hulst. Het bliksemoftensief slaagt en de Spanjaarden in Maastricht hebben zich laten weglokken. Maurits kan zich nu opmaken voor een nieuwe aanval op Nijmegen.

Gigantisch legerkampement

Rond 9 oktober gaat de vloot met schipbrugonderdelen en geschut weer onder zeil in Dordrecht, daarbij gehinderd door een straffe wind. Aan boord bevindt ook het voetvolk, vooral musketiers en piekeniers. In Gorkum gaan deze soldaten aan land en zetten ze de opmars langs de noordkant van de Waal voort in lange, kleurrijke colonnes. 38 Vendels (vendel = 100-150 soldaten) marcheren nu richting Hien. Als die hier aankomen bevinden zich al acht vendels van het Utrechtse Regiment achter de dwarsdijk, evenals groepen ruiters uit Brabant, in totaal zes vendels. Minstens 5200 soldaten houden zich op in de omgeving van Hien en Opheusden. Op 13 oktober, na een moeizame tocht, is ook de vloot met schipbrug en andere uitrusting weer in Hien gearriveerd. De Neder-Betuwe beneden de dwarsdijk is opnieuw veranderd in een gigantisch legerkampement.

Kanonvuur

Op 14 oktober komen troepen en schepen in beweging. Bij Nijmegen zijn intussen eenheden van Willem Lodewijk van Nassau neergestreken waaronder het Friese Regiment. De verenigde strijdmacht begint nu met de omsingeling van de stad. Daarbij wordt de schipbrug in positie gebracht maar kanonvuur vanuit de stad dwingt om het gevaarte te verhuizen naar de omgeving van Oosterhout. Hier blijkt de Waal veel breder zodat de brug moet worden verlengd. De schuiten hiervoor worden in de nacht van 15 op 16 oktober uit de richting van Hien toegestuurd. De volgende dag kunnen Maurits' troepen de Waal oversteken via een brug van liefst 270 passen lang, gedragen door 56 boten. Al gauw wordt Nijmegen geheel ingesloten en van alle zijden bestookt. Geheel aan zichzelf overgeleverd, besluit de stad op 21 oktober tot overgave. Nijmegen, 'de sleutel van de Waal', is in Staatse handen. Maurits stuurt nu de vloot naar Dordrecht en de soldaten mogen hun winterkwartieren opzoeken. De opperbevelhebber kan terugblikken op een triomfantelijk jaar in de oorlog met Spanje waarin de Neder-Betuwe een cruciale rol heeft gespeeld.

Wachttoren vermoedelijk in de omgeving van Lobith. Bij de ingang van de toren lijkt een vrouw met een kind te zitten.
Geschilderd door Jan van Goyen.

Deel II

Ankerpunt van de Mauritslinie
(1591-1648)

Onderdeel van een Oranje Limes: een machtig verbond van verdediging en water

Ontstaan linie van wachttorens; stappen (1591-1609)

De bouw van de dwarsdijk van Neder-Betuwe heeft voor de Staatse oorlogvoering vruchten afgeworpen. De kolossale dijk is een veilige basis geweest voor het leger van Maurits bij de aanval op Nijmegen. Maar ook hierna blijft hij van groot strategisch en waterstaatkundig belang omdat die voor de Staatsen blijft dienstdoen als vooruitgeschoven hoofdlinie. Zo is bekend dat rond 1 september 1591 de sluizen van de Linge en de Leigraaf zich in gesloten stand bevinden. De gracht in het voorland van de dwarsdijk zal al gauw zijn volgelopen. Vanuit de Over-Betuwe wordt onderwijl gevraagd om ambtman Vijgh te gelasten de twee sluizen weer te openen. Het voorval wijst erop dat er aan de oostkant van de dwarsdijk al sprake is van wateroverlast als gevolg van opstuwing van het binnenwater, blijkbaar voor een inundatie.

Lastpakken

Een teken aan de wand is dat zich in de winter van 1591-'92 Culemborgs krijgsvolk ophoudt rond de dwarsdijk. Zo wordt in januari geklaagd over bruut geweld van de soldaten waardoor vooral de inwoners van Randwijk en Indoornik schade oplopen. Zelfs wordt de Raad van State gevraagd de lastpakken te laten vertrekken. Maar die zal geen haast hebben gemaakt. Want de Nederbetuwse dwarsdijk is ook voor Holland van vitaal belang zolang er een levensgroot risico is op het doorbreken of doorsteken van Overbetuwse dijken. Want de Spanjaarden mogen Nijmegen uit zijn gebonjourd, ze vormen nog altijd een grote dreiging. Dat ongemak zal vooral zijn gevoeld in de lente van 1592, als Maurits naar het noorden is opgerukt om Steenwijk te belegeren. Mogelijk is in deze tijd van Staatse zijde de Over-Betuwe blank gezet om zo de rug van Maurits' leger te dekken. Dit hoeft niet gepaard te zijn gegaan met het vernielen van een banddijk. Want door sluiting van de beide sluizen in de dwarsdijk kan hetzelfde effect worden bereikt, alleen meer beheerst waarbij het opgestuwde binnenwater - de inundatie - ook langer kan worden vastgehouden.

Ongelukkig gesternte

Maar de dwarsdijk wacht nog een echte krachtmeting. Want de toestand van de dijken in de Over-Betuwe is uiterst zorgelijk, vooral weer in Bemmelse. De dijken zijn hier gammel geworden door aanhoudende blootstelling aan de schurende Waalstroom en door een of meer afgravingen voor inundaties. In het voorjaar van 1592 wordt aan de Staten-Generaal gevraagd om geld te geven voor de aanleg van een liefst tweeënhalve kilometer lange inlaagdijk! Van de Bemmelse korenmolentot Doornik moet de dijk verder landinwaarts verhuizen zodat de Waal minder vat op hem krijgt. Al met al een dijkverlegging van zeldzaam grote omvang! Op de een of andere manier lukt het op den duur het monsterkarwei te klaren. Maar het gebeurt onder ongelukkig gesternte want in 1595 is het weer raak in Bemmelse. De zoveelste watersnoodramp voltrekt zich, ditmaal een van Bijbelse proporties. En met grote gevolgen voor de dwarsdijk van de Neder-Betuwe.

Tsunami van water

Hoogwater en ijs bezegelen in maart 1595 weer het lot van de Bemmelse dijk. Het ingebroken Waalwater zaait dood en verderf. Legio koeien, paarden en andere beesten verdrinken. En al het uitgezaaide winterkoren gaat verloren. Dramatisch is ook dat meer dan 600 mensen omkomen in de golven. De overstroming in de Over-Betuwe wordt verergerd doordat de dwarsdijk

het water geweldig opstuwt. Een ongekennde ramp dreigt nu voor de Neder-Betuwe. Als de dwarsdijk bezwijkt stort zich een alles verwoestende tsunami van water op de streek. Om dit te voorkomen laat ambtman Vijgh de Rijndijk pal boven de dwarsdijk doorsteken. Massa's water bulderen nu naar de grote Rijnarm bij Opheusden. Maar nieuwe rampen dienen zich aan rond de bottleneck in de Rijnbedding tussen de Grebbeberg en de Betuwse dijk bij de Spees. Het water hoopt zich hier zo opeen dat de Grebbedijk bij Rhenen het begeeft. Het Rijnwater stroomt daarop naar de Gelderse Vallei en bereikt zelfs Amersfoort. Intussen bezwijken ook de dijken bij de Spees, Kesteren en Ravenwaaij zodat de Neder-Betuwe via een omweg alsnog overstromd raakt. Met het doorsteken van de Rijndijk boven de dwarsdijk heeft Ambtman Vijgh zichzelf dus wel in de vingers gesneden. Tot overmaat van ramp vallen er ook nog doorbraken bij Echteld. En uiteindelijk ook in de dwarsdijk zelf, bij Hien. Grote stukken van Gelderland en Utrecht raken ondergedompeld.

Smeekbede

Na de ramp zijn het Ambt Neder-Betuwe en zijn Gelderse benedenburen Buren en Culemborg er als de kippen bij om de dwarsdijk te repareren. Het ambt Neder-Betuwe en zijn partners hebben extra redenen hiervoor. Want intussen heeft de gouverneur van Gelderland namens de Spaanse koning, Herman van den Bergh, een draconische maatregel afgekondigd. Hij verbiedt het herstel van de dijken in de Over-Betuwe. De natuurlijke overstroming wordt daarmee een wapen om de Republiek economisch en militair te treffen. Het zegt wat over de Spaanse invloed dat vanuit de Staatse Over-Betuwe in het geheim een smeekbede wordt gericht aan de regering in Brussel om toch de dijken te mogen maken. Zowaar toont de Spaanse regering begrip en geeft de *sauvegardes* (beschermbrieven) die moeten voorkomen dat dijkgraaf, heemraden of dijkarbeiders bezig met hun karren en schoppen worden gemold door rondlopende Spaanse soldaten.

Storm van protesten

Intussen is er een bestuurlijke rel ontstaan over de dwarsdijk van Neder-Betuwe. Een storm van protesten is opgestoken tegen zijn herstel. De belanghebbenden van de Gelderse Vallei, het ambt Over-Betuwe en de steden Arnhem en Nijmegen zien de dwarsdijk als zinnebeeld van de ondervonden waterplaag. Ze zien het liefst dat hij niet meer wordt gemaakt zodat het water, binnenwater of overstromingswater, voortaan ongestoord door de Betuwe kan afvloeien. De Staten-Generaal balanceren tactvol tussen de kijdende partijen. Onbewogen gaat ambtman Vijgh intussen door met reparaties aan de gehavende dwarsdijk. Hierin zijn drie doorbraken gevallen. Deze worden eerst beringd (voorlopig afgesloten) en later definitief hersteld door de bouw van uitlaagdijken op de oostelijke oevers van de ontstane wielen. De Staten-Generaal hebben niet direct kleur willen bekennen in het conflict maar moeten toch in hun nopjes zijn geweest met het resultaat. Want de dwarsdijk is voor de landsverdediging nog altijd van grote waarde als voorwaartse linie vanwege de Spaanse dreiging in de Over-Betuwe. Ook blijft die een onmisbare buffer vormen zolang de Overbetuwse dijken nog in zo'n belabberde staat zijn. Onderwijl tikt er wel een tijdbom, want het is een kwestie van tijd of de volgende dijkbreuk doet zich voor...

Kleefse Barrière

Dit alles gebeurt in een tijd dat de hete adem van de Spanjaarden weer voelbaar wordt en redenen geeft om de Staatse verdediging in de Neder-Betuwe en elders langs de rivieren flink te verbeteren. De talentvolle Parma is verdwenen, maar er is weer een nieuwe geduchte

veldheer aan Spaanse zijde opgedoken. Het is Francesco de Mendoza, die met zijn enorme leger beangstigende successen behaalt. Daarmee valt het doek voor de Tien Jaren (1588-1598): de periode van eclatante zeges van Maurits. Daarbij heeft hij meer grip gekregen op de rivieren, inclusief de Rijn in het aangrenzende hertogdom Kleef. Vanuit fort Schenkenschans is Maurits de Rijn gaan beheersen door steden als Emmerik, Rees, Wezel en Rijnberk in bezit te nemen. Deze Rijnverdediging wordt de Kleefse Barrière genoemd. Ze moet een stokje steken voor Spaanse pogingen om de Republiek aan te vallen door eerst in het Duitse Rijk de Rijn over te steken en daarna via de Achterhoek op te rukken naar de IJssel. De Spanjaarden worden gestimuleerd om deze route te gebruiken omdat ze zo het Brabantse en Gelderse rivierengebied kunnen omzeilen. Door schade en schande hebben ze intussen geleerd dat opmarsen hier pardoes kunnen stranden door onderwaterzettingen, bijvoorbeeld in het Maasland, het Land van Maas en Waal of de Bommelerwaard.

Spaanse klappen

Maurits is nu verlegen om een overzicht van zijn verdedigingssysteem langs de Rijn en zijn benedenlopen om de eerste Spaanse klappen te kunnen opvangen. Hij wil daarom een kaart laten maken van alle vestingsteden, schansen en redoutes langs de Rijn tussen Keizersweert (bij Düsseldorf) en Schenkenschans en die langs de Waal van Schenkenschans tot Gorkum. De Kleefse Barrière wordt hierbij voorgesteld als verlengstuk van de Staatse linie langs de Waal/Merwede met als hoofdpijlers Gorkum, fort Loevestein, Zaltbommel, fort Nassau, Tiel, Nijmegen en fort Schenkenschans. Via de Neder-Rijn is Schenkenschans ook nog verbonden met de IJssellinie met als ankerpunten Doesburg, Zutphen, Deventer en Zwolle. Die IJssellinie wordt van levensbelang als de Spanjaarden erin slagen om door de Kleefse Barrière heen te breken.

Ergste gruwelen

Dat is nou precies wat er dreigt te gebeuren in 1598. Mendoza weet in het najaar Rijnberk en Wezel te veroveren en zakt daarna de Rijn af, richting Emmerik. Maurits heeft zich dan met zijn kleine maar geoefende leger opgesteld bij Zevenaar om gauw te kunnen reageren op een aanslag op Schenkenschans of op een Spaanse doorstoot achter Montferland langs naar de IJssel bij Doesburg. Maar Mendoza zet de aanval niet door en laat zijn troepen 'overwinteren' in Westfalen en het Rijnland. De bewoners hiervan gaan een horrorwinter tegemoet waarin ze de ergste gruwelen meemaken en hoge contributies moeten dokken om plunderen en brandstichten af te wenden. In het voorjaar van 1599 komen de Spanjaarden weer opzetten langs de Rijn. Mendoza lijkt eerst Schenkenschans te willen innemen maar laat zijn leger ineens oprukken naar Zaltbommel. Maurits reageert prompt en snelt met zijn troepen naar de Tielerwaard. De Staatsen graven zich in langs de noordelijke Waaloever en versterken onderwijl Zaltbommel en fort Nassau bij Heerewaarden. Op korte afstand hiervan gaan de Spanjaarden over tot de bouw van een reusachtige schans, fort Sint Andries. Intussen geeft Mendoza het beleg van Bommel op. Maar er wordt nog slag geleverd om fort Sint Andries waar pas in het voorjaar van 1600 de Staatse vlag wappert.

Serie redoutes

In deze periode van grote Spaanse dreiging langs Rijn, Maas en Waal wordt er in het Staatse kamp nagedacht over de bouw van een serie redoutes of wachttorens langs de Waal. In 1597 heerst er grote ongerustheid over Spaanse stropers in de Betuwe en elders. Ze voeren een guerrilla waarbij ze in kleine groepen de rivieren oversteken om dorpen binnen te vallen en inwoners onder bedreiging met geweld te dwingen tot betaling van contributies. Het mes snijdt

hierbij aan twee kanten. Er wordt extra geld binnengehaald voor de Spaanse oorlogskas. Terwijl voor de dorpelingen minder overblijft om de contributies aan de Staatse regering te betalen. Het brandschatten wordt trouwens door de Staatsen niet minder rigoureus toegepast in Brabant. Beide partijen proberen zo elkaar economisch te slopen en mentaal uit te putten. In 1597 is het probleem zo groot dat de garnizoenen van Schenkenschans, Nijmegen, Tiel en fort Nassau worden aangepord om beter op te letten. Overgestoken vijanden moeten worden opgepakt en bestraft.

Vierkante veldschansen

In het jaar erop, 1598, wordt er vanuit de Staten-Generaal gezocht naar een betere oplossing. Afgezanten gaan uitvissen of het loont redoutes te bouwen om brandschatten van de vijand tegen te gaan. Of de kosten van de militaire bezetting voor rekening van de Staten-Generaal moeten komen. En of de boeren kunnen worden overgehaald om de redoutes te bewaken als de militaire bezetting met het veldleger op campagne is. Nagedacht wordt nu ook al over een ontwerp voor de redoutes. Redoutes zijn normaliter kleine vierkante veldschansen. Maar de redoutes die hier zijn bedoeld moeten door hun specifieke opgave vooral in staat zijn om de omgeving te observeren en alarmsignalen af te geven; het zijn dus echte wachttorens. Prompt worden er al plannen gemaakt om ze te bouwen. Holland, Utrecht en de Veluwe worden gevraagd de beurs te trekken; de resterende kosten zijn voor rekening van de Staten-Generaal. In augustus 1599, na het beleg van Zaltbommel, komt er een reden bij om redoutes te bouwen.

Akelig dichtbij

De Spanjaarden liggen dan langs de Maas en in het fort Andries. Terwijl de Staatse troepen gelegerd zijn in fort Nassau, Zaltbommel en langs de Waal. De Spanjaarden zitten akelig dichtbij en doen net of ze het gemunt hebben op de Betuwe. Maurits vindt het te gewaagd om met het veldleger de Waallinie te verlaten om de tegenaanval in te zetten. Hij wil de noordelijke Waaloever eerst extra beveiligen door de bouw van zes redoutes op middelwaarden (eilanden) in de rivier tussen Heesselt en fort Sint Andries. Het hart van het land is dan beter gedekt. Maar de ongerustheid blijft want in het najaar ligt het veldleger nog steeds langs de Waal. Maurits durft nu zijn troepen niet naar de winterkwartieren te sturen en zelf met afgevaardigden van de Staten-Generaal naar Den Haag te gaan. Hij wil pas vertrekken als de Waalverdediging is voorzien van elf redoutes, vijf redoutes meer dan eerder gepland. Door geldgebrek en het aanbreken van het voor het werk ongunstige jaargetijde komt het daar niet van. Het tijdstip van vertrek wordt steeds opgeschoven.

Spaanse infiltratie

In 1601 wordt nog meer duidelijk wat de bedoelingen zijn. Het gebeurt in juni, als het leger van Maurits is uitgerukt en het beleg heeft geslagen om Rijnberk. Er heerst grote zorg over Spaanse infiltratie naar de overzijde van de Waal en Merwede; Spanjaarden zijn al opgedoken langs de Neder-Rijn in de Over-Betuwe. Het plan is nu om wachttorens in te zetten om de vijand te weren uit het Land van Arkel (bij Gorkum), de Tielerwaard, de graafschappen Buren en Culemborg en de Neder-Betuwe, en wel tot en met de dwarsdijk! Afgezanten van Gelderland, Holland en Utrecht reizen in de zomer met een ingenieur vanuit Gorkum stroomopwaarts langs de Waal tot Hien om te bekijken waar de wachttorens het best kunnen worden gebouwd. De dwarsdijk van Neder-Betuwe vormt nog steeds een voorverdediging van de machtige Diefdijklinie.

Greep op de Maasdijk

Nog in 1601 verschijnt een kaart van de redouteplekken, liefst 18 langs de Waal tussen Gorkum en Hien, zeven langs de Maas tussen Loevestein en Heerewaarden. Je ziet op deze kaart hoe de Staatse verdediging in het rivierengebied vanuit het westen scherpere tanden krijgt. De Maas vormt een vooruitgeschoven verdediging van de Waal waarvan Loevestein en de forten Crevecoeur tegenover Hedel en Sint Andries en Nassau bij Heerewaarden de pijlers vormen. De wachttorens moeten hier de Staatse greep op de Maasdijk en zijn sluizen versterken om het gebied tussen Het Spaanse Den Bosch en de Maas te kunnen inunderen. De Staatse bolwerken langs de Maas moeten ook de controle over de vaart op de Maas en de Dieze vergroten. Bovendien vormen ze een potentiële uitvalsbasis voor een aanval op het Spaanse Den Bosch en Staatse strooptochten in de Meierij.

Ochten een brandpunt

Versterkt met die 18 redoutes, oogt de Waal tussen Gorkum en Hien als de stevige ruggengraat van Maurits' verdediging in de Rijn-Maasdelta. Het is een aaneengesloten geheel van versterkte punten geworden die elkaar kunnen ondersteunen. Acht van de 18 wachttorens verrijzen in de Neder-Betuwe. Twee ervan staan op de dwarsdijk in Hien, een rond de latere herberg De Engel en een bij de Hiense sluis in de dwarsdijk. De zes andere wachttorens zijn tussen Hien en Echteld gebouwd, een op de "Bongaerts Weert" beneden Dodewaard, een op een "hoechte", mogelijk een opwas in de Waal, tussen Dodewaard en Ochten, een op de schaaldijk van Ochten, een op het "Cousant" bij IJzendoorn, een op de "borch weert" westelijk hiervan en een "boven nieulans cribbe", aan de Waal bij Echteld. Met vier wachttorens in de omgeving vormt Ochten een brandpunt in de linie. Debet hieraan is het hier aanwezige veer waar de Spanjaarden vanuit Grave (tot 1602 Spaans) en het nagenoeg onbeschermd Land van Maas en Waal de Betuwe kunnen binnenglippen. Van daaruit is het een klein eindje naar Kesteren, Rhenen en de Utrechtse Heuvelrug...

Uitstulping

In 1601 vormen de dwarsdijk en de met redoutes versterkte Waaloever nog een uitstulping in het Staatse hoofdfront tussen Rijn en Waal. Maar eind 1601 gaat dat veranderen. Dat heeft alles te maken met wat er dan gebeurt rond de dwarsdijk. In december zijn hoogwater en ijsgang weer funest geweest voor de dijk bij Bemmelen. De Over-Betuwe overstroomt opnieuw en het water wordt weer hoog opgestuwd door de dwarsdijk. Om deze te ontlasten hoeft de Rijndijk ditmaal niet te worden doorgestoken, want het water kan nu over de Rijndijk heen afstromen naar de Neder-Rijn. Om dat mogelijk te maken is de dwarsdijk bij zijn herstel in 1595 blijkbaar ook een stuk hoger gemaakt dan de Rijndijk in Lakemond. Maar ook dit kan de dwarsdijk niet behoeden voor een doorbraak.

Ongerepareerd

Opnieuw volgt een overstroming tot aan de Diefdijk. De Grebbedijk loopt zware averij op maar de Gelderse Vallei lijkt de dans te ontspringen. Na de ramp maken het Ambt Neder-Betuwe en zijn benedenburen zich weer hard voor herstel van de dwarsdijk. Ook de Staten-Generaal pleiten hiervoor; de dwarsdijk heeft nog grote strategische waarde. 'Den Haag' is zelfs bereid soldaten te sturen om de dijk te behouden. Maar het komt er ditmaal niet meer van. Het verzet vanuit Utrecht en Gelderland, vooral vanuit Over-Betuwe en Gelderse Vallei, is te groot. En de Staten-Generaal willen hun vingers er niet aan branden. De dwarsdijk blijft dan ook ongerepareerd liggen. Ten oosten van Opheusden gaapt een weids gat in de dijk, nog eeuwenlang.

Ware terreur

Na 1601 wordt de dwarsdijk militair en waterstaatkundig afgeschreven. Hij kan niet meer functioneren als liniedijk en evenmin als inundatiedijk. De Over-Betuwe kan daardoor niet meer 'ongestraft' onder water worden gezet. Dat is een lelijke tegenvaller voor de Staatse verdediging tussen Rijn en Waal. Het gebeurt in een tijd dat de Spaanse dreiging weer toeneemt. In 1602 verschijnt de koninklijke bevelhebber Spinola met een leger in de Nederlanden. Spinola stort zich in een uitputtingsslag om het Staatse bolwerk Oostende dat zich in 1604 overgeeft. Onderwijl weet Maurits het nabije Sluis te veroveren. In 1605 doet hij ook nog een aanslag op Antwerpen. In deze tijd is het veldleger ver van huis en moet het zich kwetsbaar hebben gevoeld in de rug. Vooral omdat langs de grote rivieren de zorgen toenemen over Spaanse brandschatters, vast op pad gestuurd om Maurits' leger af te leiden van zijn doelen in Vlaanderen. Een ware terreur breekt uit langs de Maas en de Waal. Schepen kunnen slechts in grote konvooien varen van Gorkum naar Zaltbommel. Geklaagd wordt dat dagelijks drie Spaanse stropers weten door te dringen tot Utrecht en de Veluwe. Om het gevaar wat in te dammen worden al redoutes bijgebouwd aan de Maaskant, van Heerewaarden tot de Biesbosch. En er gaan meer bewapende schepen Maas en Waal bewaken.

Aaneengesloten linie van wachttorens

Intussen wordt de Waal beneden Hien steeds meer als een achilleshiel in de Staatse rivierenverdediging ervaren. De behoefte ontstaat om de linie van redoutes tussen Gorkum en Hien verder uit te rollen langs Waal, Neder-Rijn en IJssel. Een aaneengesloten linie van wachttorens en andere sterkten langs de Rijntakken moet de Betuwe en de Veluwe beschermen tegen Spaanse guerrilla-aanvallen. De torens moeten zoveel bescherming bieden dat de betrokken streken durven te weigeren om contributies te betalen aan de vijand. Met het bespaarde geld kan de redoutesbouw worden betaald, zo is het idee. Maar hoe logisch deze oplossing ook lijkt, het is vijf voor twaalf hiervoor want in de zomer van 1605 marcheren Spinola's troepen plots van Vlaanderen richting Keizersweert (Düsseldorf), steken hier de Rijn over en rukken op naar Twente. De IJsellinie verkeert nu in groot gevaar. De Veluwe zucht in de herfst al onder de terreur van Spaanse stropers. In die bange dagen worden er vanuit de Staten-Generaal stappen gedaan om een fors aantal redoutes te laten maken langs de IJssel. Er wordt gepraat met metselaars in Arnhem, Zutphen, Deventer en elders. En geprobeerd wordt om waarborgen te vinden voor beschikbaarheid van hout, kalk en steen voor de bouw van de torens. Maurits probeert in dit najaar vanuit Wezel nog Spinola's troepen bij Mülheim tegen te houden maar een deel van zijn troepen zet het op een lopen. Er heerst vanaf de herfst van 1605 een ware crisissfeer in het Nederlandse kamp.

Voelsprietten

Maurits trekt alle registers open om de verwachte Spaanse aanval richting de IJssel of de Betuwe te kunnen stuiten. Veel krijgsvolk wordt ingezet voor het bewaken van Waal, Neder-Rijn en IJssel. Langs de hele IJssel worden om de twee kilometer schansen opgeworpen. Bewapende schepen varen op en neer op de rivieren. In de zomer volgt de grote beproeving. Spinola gaat dan met twee legers in de aanval. Een ervan tracht vanuit Overijssel door te dringen tot de Veluwe, het andere probeert beneden Schenkenschans de Waal over te steken en de Betuwe binnen te vallen. Beide legers willen zich verenigen bij Arnhem en dan met 20.000 soldaten oprukken naar het westen. Maar de weergoden zijn Maurits gunstig gezind. Het regent pijpenstelen in juli zodat Waal, Neder-Rijn en IJssel fors aanzwellen en veranderen in woest kolkende watermassa's. Alle Spaanse pogingen om de rivieren over te steken worden afgeslagen. De rivierenverdediging van Maurits kraakt in haar voegen maar doorstaat de vuurdoop. Zonder die 'steun van boven' zou

Wachthuis bij Dordrecht. De linie van wachthuizen langs de Merwede kwam nog tot stand onder de regie van prins Willem van Oranje. Schilderij van Jan van Goyen.

de afloop wel eens heel anders kunnen zijn geweest. De redoutes langs de rivieren, voor zover gebouwd, zijn de voelsprietten geweest van Maurits' rivierenverdediging. Ze hebben Maurits geholpen om inzicht te krijgen in wat de vijand in zijn schild voert. In augustus deinzen de Spanjaarden af, veroveren nog Grol en slaan daarna het beleg om Rijnberk. Maar Maurits laat zich niet weglukken van de verdediging van de Betuwe en de Veluwe, de opmarsgebieden naar het hart van de Republiek.

Gorkumse burgemeester

Intussen wordt er druk gemetseld en getimmerd langs de Waal en de IJssel; de bouw van nieuwe wachttorens gaat onverminderd door. Een opmerkelijke rol speelt hierbij de Gorkumse burgemeester Folpert Cornelisz. Hij moet ervoor zorgen dat er nieuwe wachttorens verrijzen op de Waaloevers van Herwijnen tot Schenkenschans. In augustus is de burgervader de Waal stroomopwaarts van Tiel gevolgd om te zien waar ze moeten verrijzen, waar oude redoutes moeten worden opgeknapt en waar aanvullende wachtposten - zogeheten corps de guardes - nodig zijn, bijvoorbeeld in de kerken. Ook regelt hij de bestekken en aanbestedingen van het steen- en houtwerk. Bij de bouw van de redoutes langs de Waal zijn vooral aannemers, metselaars en timmerlieden uit Rotterdam, Dordrecht en Gorkum betrokken. Al met al zijn de Staten-Generaal dik tevreden over de diensten van de Gorkumse burgemeester die ook nog andere kopzorgen heeft. Zo moet hij ervoor zorgen dat de garnizoenen de timmerlieden en metselaars beschermen tijdens de bouw van de torens. En dat ze later de soldaten leveren voor het bewaken van de redoutes. Het garnizoen van Tiel krijgt hierbij verantwoordelijkheid voor de redoutes van Tiel tot de Rietkamer in Hien. Dat van Nijmegen draait op voor de bezetting van de wachttorens tussen Hien en Schenkenschans. Terwijl fort Schenkenschans de soldaten moet leveren voor de torens langs de Neder-Rijn tot IJsseloord.

Redoutes in hout

In het vroege najaar van 1606 wil het nog niet vlotten met de redoutesbouw in de Over-Betuwe. Door gebrek aan werklui is het aanbesteden hiervan gestopt. Sowieso kunnen nu geen torens meer worden gemetseld omdat het vorstseizoen is aangebroken. Daarmee dreigt de Waal tussen Lent en Schenkenschans en de Neder-Rijn tussen Schenkenschans en Huissen de hele winter extra kwetsbaar te blijven. Vanwege "den hoogen noot" is daarom besloten de redoutes in hout op te trekken. Tien ervan komen langs de Waal tussen Lent en Schenkenschans te staan, waar ook nog acht corps de guardes zijn gepland. Eind november wordt burgemeester Cornelisz. aangespoord om te zorgen voor snelle bewaking van de houten torens omdat de vijand ze in brand kan steken. Die winter loert er ook nog een ander gevaar: het doorsteken van dijken door de Spanjaarden vanuit Den Bosch. De Staten-Generaal drukken de Spaanse gouverneur van Den Bosch, baron van Grobbendonck, op het hart dat ze in dat geval de hele Meierij zullen platbranden. Dreigen met wraak is een rode draad in de correspondentie tussen de oorlogvoerende partijen. En misschien heeft dat toch nog gestimuleerd tot zekere terughoudendheid in het gebruik van geweld.

Oranje Limes

Hoeveel wachttorens er zijn verrezet in 1606 is niet bekend. Maar veelzeggend is dat de Staten-Generaal op 21 oktober turf en kaarsen willen inslaan voor brandstof en licht voor wel 70 redoutes in de Betuwe en op de Veluwe. De torens worden bij het bewaken van de rivieren gesteund door oorlogsschepen vergezeld van roeijachten. In maart 1607 moeten zes versterkte compagnieën de wacht houden in de Betuwse redoutes. Elke compagnie beschikt

over 50 polsstokken om de soldaten mobiel te houden in het waterrijke polderlandschap. De torenlinies moeten streng worden bewaakt zodat geen enkele Spanjaard er meer doorheen kan glippen. Het succes hiervan moet de condities scheppen om te stoppen met contributies aan de Spanjaarden. Dankzij de grootschalige bouw van nieuwe redoutes is de riviervedediging van Maurits uitgegroeid tot een aaneengesloten systeem van linies waarin vestingsteden, forten en redoutes elkaar kunnen ondersteunen, een Mauritslinie of Oranje Limes (zie bijlage A) die qua opbouw sterk doet denken aan de roemruchte Limes in de Romeinse tijd. Met dien verstande dat de Oranje Limes dankzij de aanwezigheid van dijken nog kan worden versterkt met inundaties in een buffer van polders aan de zuid- en oostkant, van het Land van Altena tot Mastenbroek bij Kampen.

Vurig verbeide adempauze; het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)

De Mauritslinie is een geduchte verdediging geworden waar Spinola respect voor heeft gekregen. In de zomer van 1606 heeft hij zelf gezien hoe krachtig ze kan zijn. Vast heeft dat de regering in Brussel nog gesterkt in de mening dat de oorlog is vastgelopen en dat het zin heeft om te praten met 'Den Haag'. De eerste gesprekken leiden in april 1607 tot een voorlopige wapenstilstand die de adem moet geven om door te praten over vrede. Tenslotte arriveert een Spaanse delegatie onder Spinola op het Binnenhof in Den Haag. De twee aartsvijanden op het slagveld, Maurits en Spinola, lopen elkaar met ontbloot hoofd tegemoet en drukken elkaar de hand. De onderhandelingen slepen zich moeizaam voort maar dragen op den duur vrucht dankzij iemand als Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt. Een definitieve vrede is nog niet haalbaar. Maar wel een Twaalfjarig Bestand dat op 9 april 1609 wordt afgekondigd, na bijna veertig jaar onafgebroken oorlog die vele duizenden mensenlevens heeft gekost en grote delen van het grensgebied tussen de strijdende partijen heeft geruïneerd. Ook de Neder-Betuwe kan haar wonden likken, veroorzaakt door het geweld van oorlog én rivieren.

Gewapende vrede

Een onwerkelijke rust daalt neer in de Betuwe en elders langs de rivieren. Het Staatse leger wordt nog in 1609 ingekrompen al blijft het sterk genoeg om de grenzen van de Republiek te beschermen. Langs de Waal dommelt de Mauritslinie met zijn tientallen wachttorens in. De soldaten nokken af, al behouden steden als Tiel en Nijmegen hun garnizoenen. Het onderhoud van de torens lijkt te worden overgelaten aan de eigenaren van de gronden. In ruil daarvoor mogen die de redoutes gebruiken en laten bewonen. Maar iedereen beseft hierbij dat de vrede tijdelijk is, een gewapende vrede daarom. Wat heet, in 1618 breekt een vreselijke oorlog uit in Europa die overslaat naar de koloniën en trekjes krijgt van een wereldbrand. Het is de Dertigjarige Oorlog. Grote delen van Europa worden gekweld door roofzuchtige legers. Enorme vluchtelingenstromen komen op gang.

Contraremonstranten

Toch blijft het Bestand tussen de Republiek en Spanje overeind. Nu de gemeenschappelijke vijand even is weggefallen laaien overal in het land veenbrandjes op. Zo ontstaat binnen de Calvinistische Kerk een theologische strijd die het land verdeelt in twee kampen: de remonstranten - de rekkelijken - en de contraremonstranten, de preciezen. De twist is olie op het vuur voor de toch al slechte relatie tussen Maurits en Johan van Oldenbarnevelt. De Landsadvocaat moet de ruzie met de dood bekopen. Terwijl zijn beroemde geestverwant Hugo de Groot op het eenzame Loevestein belandt. De Dordtse Synode spreekt zich in 1618 uit voor de contraremonstranten. Daarmee is de strenge koers uitgezet van de bevoorrechte kerk, de

Calvinistische Kerk. Dit alles is koren op de molen van de ambtman van Neder-Betuwe, Carel Vijgh. In 1619 doet hij zelfs nog mee met het dwarsbomen van een meeting van remonstranten in de Tielerwaard. Overal worden de touwtjes aangehaald om geloofsoefening van andersdenkenden te beletten, al ontstaat er al vrij gauw een gedoogcultuur.

Ganstrekken

Intussen is het leven in de Betuwse dorpen en in plaatsen als Tiel en Buren gaan normaliseren. Overheid en kerk benutten de kans om de Reformatie verder te laten landen in de gemeenschap. Ze spannen zich hierbij in om de nog ruige Betuwnaren bij te schaven. Hun gewoontes rieken nog teveel naar heiden- en papendom. Ook vloeken ze met de gekoesterde zondagsrust, de ingetogenheid van het openbare leven en de arbeidsethos van “In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten”. Nog vóór het Bestand, begin 1606, pakt het stadsbestuur van Tiel het vastenvond vieren aan omdat het met zoveel misbaar gepaard gaat. Zoals dansen, schreeuwen en verkleedpartijen. Verfoeid wordt vooral het ganstrekken of-knuppelen (de zeventiende eeuw kende nog geen dierenethiek). Een wreed diervermaak waarbij iemand vanaf een galopperend paard of vanuit een varende schuit probeert de kop van een neerwaarts hangende gans af te rukken of te slaan. Uiteraard gebeurt dit onder grote hilariteit van de beschonken omstanders. Voortaan is dit alles taboe.

Vloeken en zweren

In de ban gaat in 1606 ook het rumoer met de jaarwisseling: zoals het nieuwjaar zingen, waarbij gebedeld wordt langs de deuren, het nieuwjaarschieten en het trommelen of ander “utterlick gerucht”. De inwoners horen zich voortaan in alle “stillicheydt” te gedragen. Wie de verboden aan zijn laars lapt kan rekenen op een fikse boete. In het jaar erop neemt de Tielse magistraat ook het gedrag van de jeugd op de korrel. Kerken, kerkhoven, wallen en straten bieden Breugheliaanse taferelen met een gewriemel van jonge mensen die luidruchtig opgaan in de meest uiteenlopende spelletjes, kaatsspel, klootschieten (kogelwerpen), kaarten, kegelen, dobbelen, bikkelen, tollen en pinkelen (wegslaan van een puntig houtje met een stok). De jongelui spelen zelfs om geld. En het vloeken en zweren is niet van de lucht. In de ogen van de bestuurders en dominees is al die deining in strijd met “behoorlicke educatie ende civile zeeden”. Reden, waarom de opvoeders worden betrokken bij het handhaven van het verbod. Zo zijn de ouders verantwoordelijk voor het gedrag van de kinderen, de schoolmeesters voor dat van ouderloze leerlingen.

Thomasbieren

Ook het stadsbestuur van Buren trekt van leer tegen het volksvermaak. Zo klaagt het in december 1618 over onrust van jong en oud door het halen van turf en Thomasbieren (Sint Thomas, 21 december vanouds een dag vol lawaaiige folklore, zoals het Thomasluiden), het zingen overdag en 's nachts, het spelen met muziekinstrumenten voor of in iemands huis en het knallen met geweren. Al dit wintervertier wordt niet meer getolereerd en verboden. In het jaar erop wordt de onrust rond een lentevermaak taboe verklaard: het meiboom planten. Rond 1 mei plegen inwoners massaal uit te trekken om bomen of takken te halen. De takken worden doorgaans gezet op huizen, in straten en voor paarden en runderen. De bomen worden opgericht voor huizen van plaatsgenoten. Overtreders kunnen weer rekenen op boetes. Ouders draaien op voor het gedrag van hun kroost, meesters voor dat van hun knechten. Begin 1620 wordt in Buren óók het vastenavond-rumoer op de korrel genomen. Gemopperd wordt dat jong en oud zich dan verkleden en overdag en 's nachts tumult maken op straat, op werkdagen en

zelfs onder de predicatie op de zondag. Ergernis wekt vooral het roepen van de Bijbelse naam Jonas, het “apenspel” en het spelen van de “wildeman” waarbij de feestgangers zich voordoen als melaatsen. Al dit volksvertier wordt voortaan geweerd, evenals het ganstrekken, het krans steken (waarbij ruiters een hoog opgehangen krans met een lans doorsteken) en het langs de deuren gaan met potten, trommels en foekepotten.

Cultuurverandering

Nog vele malen worden de verboden opnieuw afgekondigd. Op het eind missen ze hun uitwerking niet. Stilaan is een cultuurverandering ingezet in de Neder-Betuwe die aan de overkant van de Waal anders verloopt. Daar houdt de Paus meer invloed. Katholieke adellijke families blijven op hun kastelen in Ewijk, Druten en Hernen gelegenheid bieden aan omwonenden om missen bij te wonen. Katholiek gebleven zijn ook belangrijke bestuurders zoals de ambtman van het Land van Maas en Waal, Jacob Mom. Verder wordt er in het Land van Maas en Waal druk gemissioneerd door paters vermomd als marskramer. Dit gebeurt vanuit het Land van Ravenstein en het Land van Megen, bestuurlijke enclaves waar godsdienstvrijheid heerst. Door al die Roomse activiteit behoudt de streek meer trekjes van de bonte volkscultuur die vóór de Reformatie troef was in de hele Nederlanden. Maar de ruigste kantjes gaan er ook in Maas en Waal af onder invloed van de Contrareformatie: de katholieke beweging die streeft naar meer vroomheid en soberheid en aanpak van misstanden binnen de kerk. Het gevolg van dit alles is dat de Waal boven Tiel zich gaat ontwikkelen als een culturele scheidslijn, een grens van Nederland boven en Nederland beneden de Moerdijk.

Wateroverlast

In de jaren van het Bestand houden de Spanjaarden zich gedeisd. Maar dat kun je allerm minst zeggen van de rivieren. Zo blijft de Waal zich flink roeren. Zorgen baren weer de schaar dijken bij Hien-Dodewaard. Herhaaldelijk moeten hier kribben worden hersteld die de rivier moeten afleiden van de fragiele dijken waarop ook de godshuizen van Hien en Dodewaard staan. Fatale doorbraken blijft de Neder-Betuwe bespaard. Zo ook overstromingen vanuit de Over-Betuwe waar het dijkbeheer blijkbaar garen spint bij de afwezigheid van de Spaanse dreiging. Toch gaat het mis, ditmaal stroomafwaarts van de Neder-Betuwe, in de Tielerwaard. Begin 1618 spoelt de dijk bij Varik weg, compleet met een wachttore. De hele Tielerwaard loopt onder. Water en ijs richten grote verwoestingen aan en veel mensen en vee verdrinken. Door de overstroming van de Tielerwaard ontstaat ook wateroverlast in de aangrenzende streken, Buren, Culemborg en de Neder-Betuwe.

Liefdadigheid

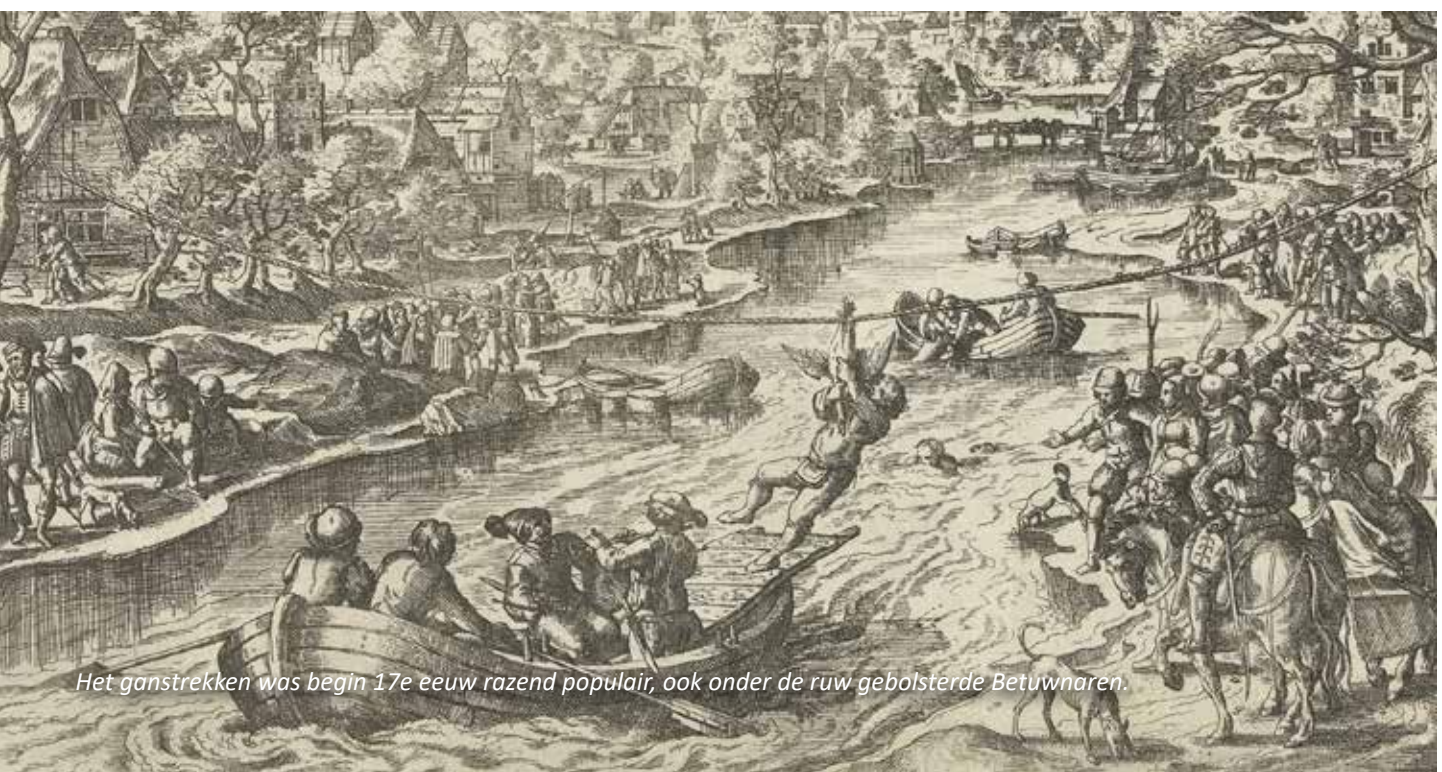
Maar als de nood het hoogst is, gedijt als vanouds de liefdadigheid. Zo worden in Tiel tal van koeien, schapen en paarden uit de Tielerwaard opgevangen. In Buren wordt geld bij elkaar geschaapt om door het water geïsoleerde bewoners te helpen. Een overheidsdienaar of armenmeester vaart mee op de boten die de leeftocht bezorgen. Hij ziet erop toe dat alles eerlijk wordt verdeeld en dat zieken en gebrekkigen worden meegenomen naar het stadje. Toch blijft de achteloosheid in het onderhoud van belangrijke voorzieningen soms verbazen. Zo zijn de door het water toegetakelde Lingedijk en Aalsdijk in Buren na de zomer van 1618 nog niet hersteld. Zorgeloosheid speelt ook bij het onderhoud van wegen en stegen in de Neder-Betuwe. Diepe sporen, slenken en gaten en over de weg hangende wilgen maken hen ontoegankelijk. De buurmeesters moeten worden opgepord om daar verbetering in te brengen. Er wordt zelfs gedreigd met boetes.

Een zeldzaam fenomeen: een heuvel bij Echteld waarop een redoute blijkt te hebben gestaan.

Iconisch relict van de Spanjaardsdijk.

Het ganstrekken was begin 17e eeuw razend populair, ook onder de ruw gebolsterde Betuwnaren.

Het melboom planten, links, en het feestgewoel met kermessen en carnaval, rechts, waren een steen des aanstoets voor kerk en overheid.

De reusachtige Battewaai ontstaan in de winter van 1601-02, na doorbraak van de Spanjaardsdijk.

Discreter gedrag

In de Bestandsjaren lijkt het dagelijks leven in de Neder-Betuwe weer op gang te zijn gekomen. Maar de tijdgeest is aan het veranderen. Overheid en kerk zijn alerter dan ooit om de inwoners vromer en discreter gedrag bij te brengen ook in hun rol als opvoeders. Er is bezig een andere samenleving te ontstaan dan die aan de vooravond van de oorlog tegen Spanje. Met des te meer zorg zal er dan ook zijn uitgekeken naar de afloop van het Bestand in april 1621. Nog altijd kan het machtige Spanje de oorlog winnen en alles wat in de Calvinistische landsdelen is opgebouwd met geweld terugdraaien. Blijken zal nu ook hoe effectief de met wachttorens versterkte linie langs Waal, Neder-Rijn en IJssel is om de vijand ervan te weerhouden te brandschatten of ander onheil te zaaien, bijvoorbeeld door de dijken door te steken. Ook zal duidelijk worden of de dorpelingen het kunnen opbrengen om zo intensief mee te waken dat niet een Spanjool de rivier overkomt.

Andermaal de hete adem van de Spanjaarden (1621-1648)

Alsof er nooit een wapenstilstand is geweest gaan beide partijen elkaar in 1621 weer te lijf. Maurits' leger trekt in de zomer vanaf fort Schenkenschans Rijnopwaarts en strijkt neer tussen Emmerik en Rees. Zo hoopt de prins een Spaanse opmars naar de Betuwe of Veluwe te kunnen opvangen. Maar Spinola heeft andere plannen en slaat het beleg om Gulik. De Betuwe wordt intussen vooral bedreigd vanuit het Spaanse Den Bosch. Reden waarom de bestuurders van het ambt Neder-Betuwe in de zomer volop aandacht schenken aan de wachttorens. Ze maken plannen voor de bouw van nieuwe torens. En ook regelen ze dat in elk van de bestaande elf redoutes drie dubbele bedsteden worden aangebracht. Ook de corps de guardes krijgen aandacht; een hiervan verrijst op de "Bongaerds Weerdt", bij het veer Dodewaard-Druten. Alles wijst erop dat de linie van wachttorens en-huizen langs de Waal wordt verdicht. Dat sluit aan bij een eerder advies van prins Maurits en de Raad van State aan Gelderland. Daarin is sprake van een spreiding per mijl van circa vier redoutes op heuvels van twee tot tweeënhalve meter hoog. Maurits meent dat per redoute 10 soldaten nodig zijn. Als het leger te velde is moeten de dorpelingen hun plaats innemen.

Kleinzoon gevangen

In de winter van 1621-'22 volgt de eerste zware test van de redouteslinie. In december zijn de rivieren dichtgevroren. Je kunt er zo overheen lopen. De Staten-Generaal laten daarom het ijs op de rivieren over een breedte zo'n vijf meter opbijten. In de nazomer van 1621 hebben Spaanse soldaten al kans gezien om de Waal over te steken en Ochten binnen te dringen. Ze nemen de bewoner Johan Willckes en zijn kleinzoon gevangen en zetten een huis in brand. Mogelijk zijn de ontvoerde Ochtenaren meegenomen naar Den Bosch en later voor losgeld vrijgelaten. Eind september 1621 reist een bezorgde ambtman Vijgh naar het legerkamp van Maurits om hulp te vragen, óók voor de burens: de ambten Over-Betuwe en Tielerwaard. Of de prins drie compagnieën soldaten wil sturen. Ondanks die versterkingen blijven nieuwe gijzelingen niet uit. Zo worden in mei 1622 in Ophemert liefst 22 inwoners, onder wie de dominee, door de Spanjaarden meegevoerd naar Den Bosch. De gijzeling moet in het dorp zijn aangekomen als mokerslag. Maar de Spanjaarden halen nog meer uit hun trukendoos om de tegenstander schrik aan te jagen.

Overstromende Neder-Betuwe

Begin maart 1622 staat het rivierwater hoog. Een ideaal moment om de vijand een nat pak te bezorgen, denkt de Spaanse gouverneur van Den Bosch, Grobbendonck. Hij zint op wraak

voor de Staatse inundaties in Vlaanderen die het leven hebben gekost van wel 2000 boeren en soldaten. Grobbendonck organiseert nu raids om de dijken in de Bommelerwaard, Tielerwaard en Betuwe door te steken. Maar dat mislukt dankzij alertheid van de inwoners. Zo weten zes sloepen met 60 soldaten de dijk bij Andelst, even boven Dodewaard, te bereiken. In een tel graven de Spanjaarden een gat in de dijk, vermoedelijk met het plan om met de boten via het dijkgat en de overstromende Neder-Betuwe af te zakken naar de Diefdijk. Maar in een naburig huis hoort iemand het gedruis van het landinwaarts stromende water. Door roepen en de klok te luiden alarmeert hij de dorpsgenoten. Daarop worden de Spanjaarden verjaagd en kan het dijkgat worden gedicht. De Betuwe is nipt aan een ramp ontsnapt. Maar de angst voor herhaling blijft. Ontdekt is dat de redoutes in de uiterwaarden, zoals die bij Ochten en IJendoorn, het onheil niet kunnen voorkomen. Er worden daarom ook boten met soldaten de Waal op gestuurd om te patrouilleren.

Panische angst

In de komende jaren biedt de Mauritslinie een solide rugdekking voor het Staatse leger als het van huis is. Herhaaldelijk worden bij Schenkenschans troepen gemonsterd voor offensieven langs de Rijn of verder weg. Soms is het nog kantje boord voor de Mauritslinie. Zoals in februari 1624, als de rivieren zijn bedekt met ijs. De Spaanse bevelhebber, graaf Hendrik van den Bergh, glibbert dan met zijn leger bij Dieren over de bevroren IJssel. Zijn troepen waaieren uit over de Veluwe, plunderend, brandstichtend en mensen martelend. De terreur veroorzaakt panische angst, ook in de Betuwe. Soldaten en dorpelingen bewaken nu ook de Rijnkant. Op kosten van het ambt Neder-Betuwe waken 300 musketiers mee. Prins Maurits versterkt onderwijl Arnhem en de IJsselsteden zodat de pijlers van de Mauritslinie standhouden. Het Spaanse avontuur op de Veluwe duurt dan ook niet lang. Als later in februari de dooi invalt trekt het leger van Van den Bergh terug, een spoor achterlatend van lichamen van soldaten die zijn bezweken onder de kou en honger. De crisis in de winter van 1623-'24 prikkelt om nog meer te doen aan de beveiliging van de Neder-Betuwe. Nieuwe gijzelingen van Betuwnaren onderstrepen het belang ervan. Zo worden rond 1627 Goossen Janssen en Roloff Segers uit Echteld door de Spaanse kapitein Pleuren ontvoerd naar Breda. Het ambt Neder-Betuwe laat hierna zes nieuwe corps de gardes verbouwen tot redoutes. Deze zullen worden voorzien van vuurbakens en beschermende wallen, staketsels en/of grachten. Vermoedelijk torenen in deze tijd zo'n 17 redoutes langs de Waal in de Neder-Betuwe.

Aanslag op Den Bosch

In 1629 wacht de Mauritslinie de grootste beproeving. Het Staatse leger moet het dan doen zonder zijn briljante bevelhebber. Prins Maurits is in de herfst van 1624 doodziek teruggekeerd uit zijn legerkamp. Hij overlijdt op 23 april 1625 en wordt begraven in de grafkelder van de Nieuwe Kerk in Delft, ook laatste rustplaats van zijn vader Willem van Oranje. Frederik Hendrik treedt in Maurits' voetsporen als Prins van Oranje, stadhouder en generaal van het Staatse leger. De prins maakt ambitieuze plannen. Want de regering kan nu een goed geoefend en bewapend leger betalen dankzij de kaping van de Spaanse Zilvervloot door Piet Hein (bekend van het lied "Heb je van de Zilveren Vloot wel gehoord..."). Frederik Hendrik beraamt nu een aanslag op Den Bosch, al een halve eeuw de Spaanse pistoolloop op de borst van de Republiek. In de lente trekt hij zijn leger samen bij Schenkenschans en laat het via de Mookerheide oprukken naar de Brabantse stad. Als de belegering hiervan losbarst, opent de Spaanse veldheer Van den Bergh met een leger versterkt door troepen van de Duitse keizer een grote aanval richting de Veluwe. Hij wil doorstoten naar Holland en zoveel paniek zaaien dat Frederik Hendrik het beleg van Den Bosch moet opgeven.

15 Tonnen bier

In de zomer probeert Van den Bergh eerst nog bij Pannerden de Betuwe binnen te vallen. Maar de verdedigers rond de redoutes aan de overkant van de Neder-Rijn reageren zo fel dat hij dat moet opgeven. Wel lukt het hem later zijn troepen over de IJssel te krijgen. Een gigantische strijdmacht begint daarop aan de verovering van de Veluwe. De aanvallers nemen op den duur zelfs Amersfoort in. Delen van Utrecht worden al onder water gezet om te voorkomen dat ze doorbreken naar Holland. Door de Spaanse aanwezigheid op de Veluwe wordt de Mauritslinie in de Betuwe weer van achteren bedreigd. Frederik Hendrik heeft daarom zijn bevelhebber Ernst Casimir met duizenden soldaten naar de Betuwe gestuurd om de streek aan oost-, noord- en zuidkant af te grendelen. Zo ontstaat een egelstelling die wigvormig uitloopt met de Neder-Betuwe in het westen en fort Schenkenschans op de eenzame oostpunt. Als het krijgsvolk van Ernst Casimir door de Neder-Betuwe marcheert op weg naar Arnhem wordt het een riem onder het hart gestoken in Opheusden. De Opheusdenaren leveren 15 tonnen bier om de afgematte soldaten te verkwikken.

Wagenweg

Met man en macht wordt er gewerkt aan de rondom-verdediging van de Betuwe. Van Nijmegen tot Schenkenschans en van Schenkenschans tot Wijk bij Duurstede worden batterijen gemaakt. De dorpelingen steken ook de handen uit de mouwen. Zo verrichten ze waakdiensten aan de Waal- en Rijnkant, bieden ze onderdak aan ruiters en knechten en helpen ze jaagpaden herstellen, zoals bij Opheusden. Paarden kunnen dan schepen met proviand en uitrusting stroomopwaarts trekken. De dorpen spelen ook een rol bij de bouw van hutten en barakken voor soldaten aan de Rijnkant. Ook helpen ze bij aanleg en herstel van wegen waarover troepen snel kunnen oprukken naar plekken waar gevaar loert. Zo leveren de dorpen rijshout, stro en andere materialen voor de aanleg van een leger- en wagenweg langs de Rijn. Zelfs worden 400 huislieden uit de Neder-Betuwe opgetrommeld om prins Frederik Hendrik een handje helpen bij het beleg van Den Bosch. Daarnaast doen dorpelingen schansarbeid bij het veer in Pannerden en dragen zo bij aan het faliekant mislukken van de Spaanse poging om hier de Betuwe binnen te dringen.

Onneembaar bastion

Waal en Neder-Rijn worden aldoor in de gaten gehouden vanuit de redoutes. Al in de vorige zomer hebben afgezanten van de Staten-Generaal gezorgd voor extra soldaten in de torens. Grotendeels zijn het matrozen van op de Waal surveillerende oorlogsschepen. Kapitein Jan Jacobsz. van Nes draait op voor de bewaking van vier redoutes in de Neder-Betuwe. Elke redoute telt 12 bewakers en beschikt ook over een sloep. Genoemd worden: de redoute van de "Kesterense waard" (boven Ochten?), de redoute op het "Cousant" bij IJzendoorn en de redoutes "Berchswaert", alias De Schelvis, en "De Vogelsanck" bij Echteld (zie kaart p. 54-55). Ondanks de alertheid van de wachttorens vrezen de Staten-Generaal dat de vijand de Betuwe binnenglipt via de rijswaarden langs de rivieren. De Spanjaarden kunnen zich daar verschuilen om oversteekplannen te maken. De regering wil dan ook al het rijshout laten omhakken. Met bijlen en hakmessen worden soldaten langs Rijn/Lek aan het werk gezet. Ook worden op ondiepe plekken in de rivieren palen geslagen die schuin tegen de stroom in staan. Bovendien vatten hier gewapende schepen post. Door al die maatregelen wordt de Betuwe een onneembaar bastion in de rug van Van den Berghs reusachtige leger op de Veluwe. Een woeste, onzalige streek met weinig bewoners waar de vijand amper genoeg voedsel kan vinden.

In Opheusden hebben ze hem ook voorbij zien komen. We hebben het over Ernst Casimir, graaf van Nassau-Dietz. Deze krijgsoverste diende onder Maurits en Frederik Hendrik en schapte het tot maarschalk van het Staatse leger. Hij was in het spannende jaar 1629 de spil van de verdediging van de Betuwe die werd gevoerd met duizenden soldaten. Ernst Casimir streed vurig voor zijn idealen en omarmde het motto "liever sterven dan veranderen". Hij moest later zijn moed met de dood bekopen. In 1632 sneuvelde hij tijdens het beleg van Roermond. Schilderij van Wybrand de Geest.

Aftocht blazen

De egelstelling van de Betuwe speelt een sleutelrol bij de ommekeer in de strijd. Plots doen Staatse troepen vanuit fort Schenkenschans en Emmerik een kloeke aanval op Wezel. Hier liggen de Spaanse voorraden voedsel, munitie en geschut opgeslagen, de levenssappen van het offensief van Hendrik van den Bergh. Wezel wordt compleet verrast en geeft zich prompt over. Het verlies van de stad is de doodsteek voor de Spaanse aanval op het centrum van de Republiek. Beroofd van de hoofdaanvoer naar zijn troepen, moet Hendrik van den Bergh de aftocht blazen. Zijn leger trekt weer de IJssel over en zet koers naar Rijnberg. Bevrijd van een immense zorg, kan Frederik Hendrik het beleg van Den Bosch vervolgen. In september moet de Brabantse stad het vaantje strijken. Prins Frederik Hendrik begint nu pas goed naam te maken als Stedendwinger.

Spaanse guerrilla

De Neder-Betuwe is in 1629 het hart geweest van een succesvolle riviervedediging. De vele wachttorens langs Waal en Neder-Rijn hebben daaraan bijgedragen. Ze zijn de voelsprietten van het Staatse leger geweest. Bij het waarnemen van de vijand hebben de torens steeds met signalen gewaarschuwd. Daarmee hebben ze prins Frederik Hendrik geholpen om een beeld te krijgen van de Spaanse bewegingen en bedoelingen. In de komende jaren is het Staatse leger steeds verder van huis. De Mauritslinie met haar wachttorens langs Waal, Neder-Rijn en IJssel blijkt dan een plechtanker voor het uitgerukte veldleger. Al wordt het nog een enorme uitdaging om met de schier eindeloze linten van torens de geraffineerde Spaanse guerrilla een halt toe te roepen. Dan mogen er per se geen grove mazen zitten in het 'net' dat met de Mauritslinie is gespannen.

Premies

Cruciaal bij dit alles is dat de Staatse gelederen volledig gesloten zijn. Een kwetsbare schakel hierin zijn de inwoners. Ze behoren samen te werken met elkaar en de garnizoenen bij het bewaken van de rivier. Maar daar schort het aan zodat de Spanjaarden toch weer voet aan de grond krijgen. Verleidelijk blijft het hierdoor voor inwoners en zelfs hele dorpen om aan te pappen met de vijand, contributies te betalen voor beschermingsbrieven. Of om hulp te geven aan Spaanse insluipers door hen te verstoppen, voedsel te geven of een gebied uit te smokkelen. Al in 1604 is voor de Betuwe en andere streken rond de Mauritslinie een streng plakkaat uitgebracht tegen het verding maken met de Spanjaarden. Het plakkaat waarschuwt dat deze praktijk leidt tot buitensporige betalingen aan de vijand en tot de ondergang van het platteland. Plaatselijke overheden worden dan ook opgeroepen om de inwoners intensiever in te zetten bij het bewaken van de grote rivieren. Zo gauw de vijand is opgemerkt moeten ze alarm slaan door de klok te luiden, vuurtekens af te geven of te roepen. Om daarna gezamenlijk tegen de insluipers op te trekken. De regering looft zelfs premies uit, 50 gulden voor iedere dode of gevangen genomen vijand! De strijd is echt genadeloos.

Ochten opnieuw de klos

Maar de veiligheid in de Betuwe blijft een dingetje. Zeker in de lente als de garnizoenen zijn verzwakt omdat ze soldaten hebben afgestaan aan het veldleger. Dat kan extra nadelig zijn. Want een oprukkend leger kan vijandelijke tegenacties verwachten die de aanvallers moeten afleiden van zijn doel. Het strijdtoneel heeft daardoor trekjes van een watermatras. Als het op een punt wordt ingedrukt wipt de rand ervan ophoog. Zo is het in 1629 gegaan met het beleg van Den Bosch en zo gebeurt dat ook in de lente van 1633. Het leger van Frederik Hendrik maakt

zich dan op voor een aanslag op Rijnberk, het laatste Spaanse bolwerk aan de Rijn. In de Neder-Betuwe hebben ze eerder in die lente de schepen met troepen op de Waal zien passeren. Ze waren onderweg naar het startpunt van het offensief: Schenkenschans. De schepen kwamen bijna niet vooruit door de harde tegenwind. En de trekpaarden waren nutteloos omdat de jaagpaden onder water stonden. Als de Staatse troepen eenmaal bij Rijnberg liggen, volgen Spaanse tegenzetten. Onder andere vanuit Breda. Het rivierwater is dan weer flink gezakt waardoor 100 Spanjaarden de Waal bij Ochten kunnen oversteken. Ze overvallen een redoute die slechts door boeren is bezet en zaaien met terreurdaden grote paniek. Twee jaar later, in juni 1635, is Ochten opnieuw de klos. Frederik Hendrik heeft het nu voorzien op de Vlaamse stad Tienen. Spanjaarden uit Breda doen dan weer een tegenzet. Ze vallen op 3 juni Ochten binnen en zorgen opnieuw voor commotie in het dorp. Ditmaal laten ze de rode haan kraaien in het huis van Cornelis Deericks van Leersum dat helemaal verloren gaat.

Bewapende huislieden

De Spanjaarden weten dus goed wanneer en waar ze kunnen toeslaan. Ze ruiken ook kansen in de winter, als het ijs de rivieren begaanbaar maakt. In de koude maand januari 1635 is het weer zover. De Waal zit dan dicht. Ambtman Arnd Vijgh is er zelf getuige van vanuit zijn huis De Snor in Dodewaard. Vijgh haalt alles uit de kast om zijn gebied te beschermen tegen Spaanse insluipers. Hij wordt verontrust door geruchten over een grote groep Spanjaarden in Oijen aan de Maas. De ambtman roept de Rijn- en Waaldorpen op om huislieden te leveren voor het maken van bijten in het ijs op de Waal. Maar de ijskorst blijkt rond 20 januari zo dik dat de dorpelingen er met hun bijlen amper doorheen komen. Vijgh regelt daarom ook extra bewaking voor de Waaloevers. Hij klopt aan bij de dorpen om aan bewapende huislieden te komen. Ze moeten samen met de soldaten waken op de redoutes en corps de guardes langs de Waal. Op 22 januari worden de huislieden verdeeld over 17 waakposten. Ze staan onder bevel van militairen. Op 23 januari verlangt de ambtman nog toevoer van turf om de redoutes te kunnen verwarmen omdat hier behalve de soldaten ook de dorpelingen “in sterk getal” waken. Vijgh dringt erop aan om de turflading van een schip bij Opheusden met karren naar de redoutes aan de Waal te brengen.

Alarmplaats

’s Nachts is de spanning om te snijden. Langs de Waaloevers heerst opperste waakzaamheid. Soldaten patrouilleren steeds tussen de redoutes. En bij elk wachthuis staat iemand op de uitkijk. Als de vijand is gespot, spoeden de wachten zich naar de alarmplaats van hun waakpostenafdeling. Hier ontvangen ze nadere orders en trekken ze ten strijde tegen indringers. Zo nodig krijgen ze hulp van troepen van andere alarmplaatsen en ook van dorpsgenoten die thuis paraat zitten en bij klokgelui met hun geweer naar de dorpskerk snellen. De soldaten worden bij het surveilleren nog ondersteund door ruitervolk. De ruiters zijn ingekwartierd in de Waaldorpen, van Hien tot Echteld. Ze patrouilleren over de uiterwaarden en de schaadrijken langs de Waal. De hoefijzers van de paarden moeten gescherpt en gestaald zijn zodat ze ook de ronde kunnen doen op het ijs.

Absent

Het waken duurt nog dagen. Dan komen ook de gebreken van inzet van de dorpen aan het licht. Tot ergernis van ambtman Vijgh komen sommige inwoners, soms hele dorpen, niet opdagen. Vooral de Rijndorpen lopen niet hard. Zo zijn de huislieden van Ravenswaaij en Rijswijk altijd absent. Terwijl die van Eck, Ingen, Maurik en de Mars al dagenlang niet zijn verschenen op de

aangewezen wachtposten. Op 29 januari heeft de ambtman de dorpen weer nodig voor het openhakken van het ijs langs de Waaloever. Zoelen, Avezaath, Opheusden en Kesteren zijn al aan het zwoegen. Maar de meeste Rijndorpen laten het weer afweten. In zijn oproep wijst ambtman Vijgh hen erop dat onwillige inwoners de veiligheid van de hele Neder-Betuwe op de tocht zetten. Hij dreigt nalatigen flink te bestraffen. Om zijn waarschuwing kracht bij te zetten stuurt hij op 1 februari ruiters naar enige dorpen aan de Rijnkant. Wapengekletter om te laten zien dat het hem menens is.

Horrorscenario

Als later in 1635 de dooi inzet, verdwijnen ook de sores over de dorpen. De rust duurt maar even want in de zomer nemen de Spanjaarden fort Schenkenschans bij verrassing in. Ziedaar, het horrorscenario van Frederik Hendrik. De hoekpijler van de Mauritslinie die de beide Rijntakken beheerst, is in handen van de vijand geraakt. De prins stuurt zijn hele leger naar de Betuwe en laat meteen starten met de aanleg van een omsingelingslinie. Vanuit een leger tent in Pannerden, dicht bij zijn soldaten, ziet de Stedendwinger erop toe dat alles volgens zijn inzichten verloopt. In de herfst vertrekt hij naar Den Haag. Het wordt te gevaarlijk, ook al omdat de pest heerst die alleen al in Nijmegen meer dan de helft van de inwoners ten grave sleept. De belegering van Schenkenschans gaat de hele winter door. Ze gaat zelfs gepaard met onderwaterzettingen bij Kleef. In de wijde ommelanden, tot in de Meierij van Brabant, houden Kroatische ruiters, bondgenoten van de Spanjaarden, vreselijk huis. Pas in april 1636 geven de Spanjaarden in Schenkenschans zich gewonnen. Het lot van de Republiek heeft even aan een zijden draadje gehangen. Het Staatse leger heeft de overwinning duur betaald. Door maandenlange strijd in kou, water en modder is het totaal gesloopt en voorlopig niet in staat tot een offensief.

Retteketet

De oorlog vertoont intussen de laatste stuiptrekkingen. In de zomer van 1637 wil Frederik Hendrik afrekenen met het Spaanse Breda en slaat het beleg voor de stad. Met zoveel soldaten ver uit de buurt voelt men zich in de Betuwe weer kwetsbaar. Elke dag wordt hier een invasie gevreesd. 's Nachts kleppen in de Over-Betuwe de dorpsklokken om alle weerbare huislieden op te roepen voor waakdiensten. Met allerlei trucs wordt geprobeerd de Spanjaarden af te schrikken. Zo wordt een trompetter ingeschakeld die 's nachts te paard langs de Waal rijdt om met zijn retteketet de indruk te geven dat de Staatse verdedigers paraat zijn. Maar de Spanjaarden maken hun tegenstanders ook nerveus door een van de redoutes in Bommel in brand te zetten. Als Breda in het najaar in Staatse handen valt, ebt ook het gevaar vanuit die stad voor de Betuwe weg.

Redoute aan De Snor

Maar dan zijn de Spanjaarden nog altijd heer en meester rond het Gennepershuis aan de Maas. Met name vanuit dit steunpunt kunnen ze via het Land van Maas en Waal de Betuwe binnenglippen. In maart 1641 wordt er zoveel overlast verwacht dat de ambtsbestuurders van Neder-Betuwe, Over-Betuwe, Tielerwaard en Bommelerwaard een afvaardiging willen sturen naar 'Sijne Hoogheit de Prince van Oranien' om hulp troepen te krijgen voor extra bescherming van die streken. Onderwijl is er ook gepuzzeld over oplossingen om het insluipen verder in te dammen. Gedacht wordt hierbij aan het verplaatsen van Staatse troepen naar de Maaskant, langs een lijn van de Biesbosch via Heusden en fort Nassau richting Grave. Daarnaast ontstaat het idee om vier tot zes redoutes aan de zuidkant van de Waal te bouwen, deels tegenover

het ambt Neder-Betuwe, deels tegenover het ambt Over-Betuwe. Maar zolang dit alles niet in kannen en kruiken is, gaat de aandacht vooral uit naar de bewaking met redoutes aan de Betuwse kant van de Waal. Zo laat het ambt Neder-Betuwe in de zomer de redoute aan De Snor in Dodewaard in orde maken. Vanuit deze wachttorenen kan het verkeer via het belangrijke veer bij Druten worden geobserveerd.

Nieuwe raids

Het gevaar vanuit Genneperhuis is geweken als dit in de zomer van 1641 door Frederik Hendrik wordt veroverd. Wel zijn Venlo en Roermond dan nog in Spaanse handen en dus nog een uitvalsbasis voor nieuwe raids richting Betuwe. Het gaat hier dan ook mis in 1644, als de prins met zijn leger in Oost-Vlaanderen zit om zijn pijlen te richten op Sas van Gent. Plots worden op de Waal bij Bemmelen twee schepen gekaapt door Spaanse troepen. De nood is zo hoog dat vanuit de Over-Betuwe een bode naar het legerkamp van de prins in Vlaanderen ijlt om soldaten te vragen voor de streek. Tekenend voor de dreiging die wordt ervaren, is dat veel Betuwse dorpen, niet alleen aan de Waalkant, in 1644 nog contributies betalen aan de Spanjaarden. In een dorp als IJzendoorn wordt tot het laatst toe onderhandeld met de vijand. Zelfs worden de buurmeesters van het dorp namens de koning van Spanje aangesproken op het niet betalen van contributies in ruil voor sauvegardes in de periode november 1646- mei 1647. Dit alles zegt veel over het functioneren van de Mauritslinie. Het scherm van redoutes en wachthuizen langs de Waal kan de Spaanse guerrilla niet keren. Dat ligt vooral aan diegenen die er horen te waken. De redoutes zijn daarmee ook een symbool van het onvermogen van de streekbewoners om doelmatig samen te werken. Toch hebben de wachttorens als voelsprietten van het Staatse leger wel degelijk bijgedragen aan het succes van de Mauritslinie als laatste bastion (last ditch) voor de verdediging van het hart van de Republiek.

Blijde ontknoping

De inname van Sas van Gent in 1644 is een van de laatste wapenfeiten van Frederik Hendrik. De Stedendwinger tobt al geruime tijd met zijn gezondheid. Begin 1647 kan hij de kerkdienst niet meer bijwonen. Niet lang daarna, op 14 maart, overlijdt de prins. Zijn stoffelijk overschot wordt bijgezet in de grafkelder van de Oranjes in de Nieuwe Kerk in Delft. Intussen zijn de oorlogvoerenden gaan beseffen dat een uitzichtloze patstelling is bereikt. Eindelijk worden spijkers met koppen geslagen voor een definitieve vrede. Op 15 mei 1648 wordt in Munster het vredesverdrag ondertekend tussen Spanje en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Voor het eerst wordt de Republiek erkend als soevereine staat. Het is de blijde ontknoping van een eindeloos lang conflict waarin een opstand tegen onderdrukking is uitmond in een oorlog voor staatkundige vrijheid. Daarbij zijn peilloos grote offers gebracht door de bevolking van frontgebieden als de Neder-Betuwe. Zeker vijf generaties hebben hier oorlogsgeweld en terreurdreiging moeten ondergaan. Maar ook natuurgeweld in de vorm van extreem koude winters en watergeweld vooral veroorzaakt door een op hol geslagen Waal. In de 27 jaar sinds het einde van het Bestand is de Neder-Betuwe minstens zeven maal kopje onder gegaan, in de meeste gevallen door falen van de Nederbetuwse dijk.

Verandering van cultuur

De vraag rijst dan ook: hoe hebben de inwoners al die plagen kunnen volgehouden? Waarom zijn ze niet massaal weggetrokken? Vast heeft de enorme vruchtbaarheid van de Betuwe een rol gespeeld. Ze schiep nu eenmaal kansen om vlotter te herstellen. Bronnen uit deze tijd getuigen van een ongelooflijke veerkracht om het dagelijks leven in dorp, stad en streek ook in

tijd van nood draaiende te houden. Steeds is er aandacht voor dijken, watergangen en wegen, organisatie van dijkherstel na doorbraken, behandeling van rechtszaken, de erediensten op de zondag en de liefdadigheid. Met horten en stoten voltrekt zich onderwijl een verandering van cultuur of mentaliteit. Want de kruistocht van kerk en overheid tegen de ruwe en frivole levenswandel van de inwoners houdt onverminderd aan. Zoetjesaan beginnen de inwoners van de Neder-Betuwe te veranderen in vlijtige, ingetogen en loyale onderdanen van een Calvinistische Staat, waarin de tolerante geest van Willem van Oranje sluimerend aanwezig blijft. Al die veranderingen zijn ondenkbaar zonder de succesvolle afloop van de vrijheidstrijd tegen de koning van Spanje.

De Oranje-prinsen

Onlosmakelijk verbonden met dat succes zijn de Oranje-prinsen Maurits en Frederik Hendrik. Op briljante wijze hebben ze de rivieren, het water, benut, voor verdediging en aanval. Daarbij is langs Waal, Neder-Rijn en IJssel een formidabele linie – de Mauritslinie – ontstaan. Herhaaldelijk, zoals in 1606 en 1629, was ze een rots in de branding. Een mijlpaal is de verovering van Nijmegen door Maurits. Hierdoor kon de controle over de Betuwse dijken worden versterkt. Dat voedde de hoop het leven van alledag weer te kunnen oppakken en te kunnen profiteren van de levenskracht van de streek. Wel moest hierbij tot het laatste toe rekening worden gehouden met de vijand. De Neder-Betuwe raakte in de schijnwerper van nationale historie op het moment dat Maurits zijn leger rond de dwarsdijk samentrok voor de inname van de Waalstad. Al met al zijn Maurits en Frederik Hendrik van immense betekenis geweest voor de streek. Niet vergeten mag worden dat beide prinsen hun beslissingen namen in samenspraak met vertegenwoordigers van de Staten-Generaal: de hoogste autoriteit van de Republiek. Vergeten mag evenmin worden dat óók beide prinsen kinderen waren van hun ruwe tijd. Zo hebben de strooptochten van het Staatse leger in Brabant en Vlaanderen niet ondergedaan voor de Spaanse terreur in de Betuwe. Zoals elke oorlog heeft ook Tachtigjarige Oorlog radicaliserend gewerkt. Het blijft dan ook een uitdaging van elke tijd om na te gaan hoe dat kon gebeuren en welke lessen hieruit kunnen worden getrokken voor duurzame vrede in een wereld die veranderd is in één grote smeltkroes van de meest uiteenlopende belangen.

De redoutes, de 'ogen en oren' van de Mauritslinie; uiterlijk, functioneren en eindlot

Eind zestiende eeuw maakt Maurits slim gebruik van de rivieren om een verdediging te organiseren die het hart van de prille Republiek kan beschermen. De verdediging is nog puntsgewijs, vanuit forten en vestingstadjes. Gelegen aan de Waal, in het hartje van die verdediging, vormt de Neder-Betuwe een cruciale schakel hierin. Rond 1600 dwingen de omstandigheden om de riviervediging nog verder te versterken. Het Staatse leger marcheert steeds verder van huis. Er is behoefte ontstaan aan een laatste bastion-verdediging die het hoofd kan bieden aan plotse aanvallen van de Spanjaarden in de rug van het aanvallende leger van Maurits. Ook is het een veilige gedachte dat de rivieren aldoor in de gaten worden gehouden als de troepen in hun winterkwartieren zijn. Bovendien is het belangrijker dan ooit geworden om economisch waardevolle delen van de Republiek te behoeden voor brandschatting door rondsluipende Spaanse krijgsmendes. Of voor wraakmaatregelen zoals het kidnappen van dorpingen of het onder water zetten van streken.

Maurits van Oranje, geportretteerd in vol ornaat door Michiel van Mierevelt. Prins Maurits was kapitein-generaal van het Staatse leger en zorgde met zijn vernieuwende aanpak in krijgstactiek en training van soldaten voor een ommekeer op het slagveld. De prins wist daarbij op briljante wijze te profiteren van de rivieren. Hij is ook de geestelijk vader van de laatste-bolwerk-verdediging van de Republiek langs Waal, Neder-Rijn en IJssel, gesymboliseerd door de eindeloze linten van wachttorens: de Mauritslinie.

Mauritslinie Neder-Betuwe. Inventarisatiekaart van relictten en verhaalplekken.

Redoute, plek bijna exact	Dijkdoorsteek
Redoute, plek ongeveer	Ankerplaats Staatse vloot
kerk als wachthuis / corps de garde	Wiel dwarsdijk
Vesting / fort / liniedijk	Afleidingsgeul vloedwater

Deelgebied Tiel-Ochten.

Redoute, plek bijna exact	Dijkdoorsteek
Redoute, plek ongeveer	Ankerplaats Staatse vloot
kerk als wachthuis / corps de garde	Wiel dwarsdijk
Vesting / fort / liniedijk	Afleidingsgeul vloedwater

Deelgebied Ochten-Hien.

 Redoute, plek bijna exact

 Redoute, plek ongeveer

 kerk als wachthuis / corps de garde

 Vesting / fort / liniedijk

 Dijkdoorsteek

 Ankerplaats Staatse vloot

 Wiel dwarsdijk

 Afleidingsgeul vloedwater

Vuurdoop

Vandaar het plan om de rivieroever intensief te bestrooien met wachttorens. Hierbij wordt de linie van wachtposten tussen Papendrecht en Gorkum (zie p. 13) met nieuwe wachttorens verlengd in oostelijke richting, eerst nog tot de dwarsdijk in Hien. Maar na het afschrijven van de dwarsdijk in 1602, wordt het lint van wachttorens stroomopwaarts van Hien doorgetrokken, langs de Waal tot Schenkenschans, langs de Neder-Rijn tot IJsseloord bij Arnhem en vervolgens langs de IJssel tot Hattem, tegenover Zwolle (zie bijlage A). In de zomer van 1606 staat deze linie van Mauritsstorens nog in de steigers maar doorstaat ze al wonderwel de vuurdoop als het leger van Spinola verwoed probeert de Veluwe en de Betuwe binnen te dringen. Maurits' bevelhebber, ritmeester Werner du Bois, ziet erop toe dat zijn troepen op scherp staan in de Betuwse wachttorens. Zijn krijgsvolk weet zelfs bij Gendt een fanatieke Spaanse aanval met sloepen over de Waal af te slaan.

Dorpskerken

In 1601 torenen al acht redoutes langs de Waal van Tiel tot Hien. Rond 1606 worden er torens bijgebouwd, vooral stroomopwaarts van Hien. De Staten-Generaal laten dan negen redoutes aanbesteden voor de Over- en Neder-Betuwe. Zorgelijk is dat er nog altijd grote openingen gapen in de redouteslinie. Al in 1606 is de Gorkumse burgemeester Folpert Cornelissen namens de Staten-Generaal bezig om de mazen in de verdediging te dichten. En wel door het inrichten van corps de guardes of wachthuizen: onderkomens voor militairen en dorpelingen die betrokken zijn bij waakdiensten of andere klussen zoals het hakken van bijten in het rivierijs. Ook bestaande gebouwen kunnen worden bestempeld als corps de garde. Voorbeelden hiervan zijn de dorpskerken van Hien, Dodewaard, Ochten en IJzendoorn. Beseft wordt dat met de wachthuizen erbij de Mauritslinie zodanig kan worden gesloten voor insluipers dat de dorpen zich kunnen permitteren om contributies aan de Spanjaarden te weigeren. De redoutes zijn de belangrijkste onderdelen, de sensoren, van deze waarschuwinglinie. In 1621 telt de Neder-Betuwe elf redoutes. Maar er komen er meer bij. Zo worden rond 1627 zes corps de guardes omgebouwd tot redoutes, wat het totaal aantal redoutes in het Ambt Neder-Betuwe brengt op 17.

Afgestoten

Dankzij de brieven van ambtman Arndt Vijgh uit de strenge winter van 1634-'35 weten we hoe het systeem van waakdiensten langs de Waal werkte. Daar is al het een en ander over gezegd. Een bof is dat Vijghs brieven een zeldzaam compleet beeld geven van de redoutes en hun plekken. Maar liefst 14 worden er genoemd, wel met de kanttekening dat het begrip redoute niet altijd consequent is gebruikt. Voor een groot deel zijn ze aangegeven op de inventarisatiekaart. Deze toont alle redoutes uit 1600-'48 waarvan de locaties min of meer bekend zijn (zie kaarten p. 52 e.v.). Ze staan meestal rond de dijk. Zeven wachttorens rijzen op in het winterbed van de Waal, vijf ervan verspreid over de uiterwaarden van IJzendoorn-Echteld, een in de Gouverneurspolder, even stroomafwaarts van De Snor, en een toren rond de veerweg bij Ochten. Meerdere redoutes die de inventarisatiekaart laat zien, zijn nog tijdens de oorlog tegen Spanje afgestoten. Het afbraakmateriaal zal zijn gebruikt voor de bouw van een nieuwe redoute of een nieuw huis in de buurt. Een voorbeeld hiervan is de wachttoren op de kleine sluis van de dwarsdijk in Hien. In 1595 vielen in de buurt hiervan meerdere dijkbreuken waarbij grote kolken ontstonden. Mogelijk is die toren weggespoeld. In ieder geval werd hij in 1602 overbodig omdat de dwarsdijk toen definitief werd afgedankt.

Ritmeester Werner van Houten, gezegd Du Bois, Heer van Est in de Tielerwaard, was een echte houwdegen en een belangrijke officier van prins Maurits. Du Bois voert in 1606 het bevel over alle meer dan 1000 soldaten die de Betuwse redoutes bewaken. In 1607 vertikt hij het zich in de Tielerwaard aan de over de Waal geglipte tegenstanders over te geven en sneuvelt daarbij. Hij krijgt in Den Haag een staatsbegrafenis. Schilderij van Jan van Ravesteyn.

De Engel

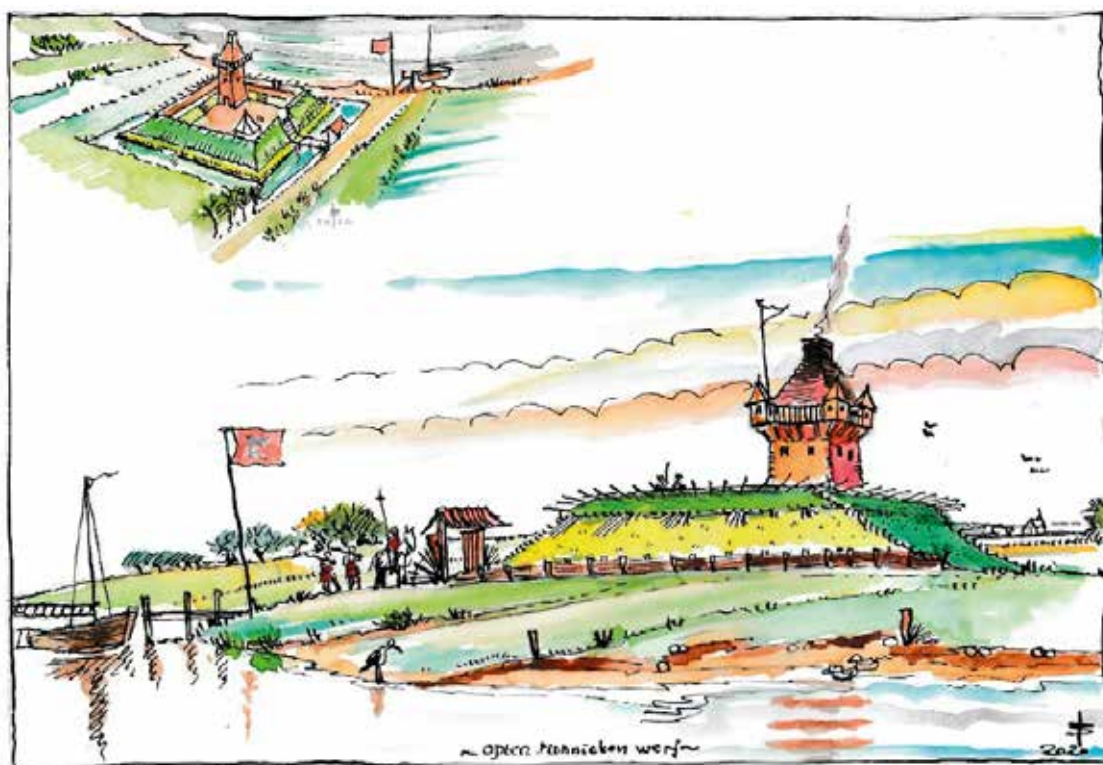
Ook elders lijken redoutes te hebben moeten wijken voor het riviergeweld. Zoals de wachttoren op het kruispunt van dwarsdijk en Waaldijk in Hien. Nog vóór 1634 belandde deze toren, samen met het stuk van de dwarsdijk waarop die stond, in de uiterwaarden. Dit was het gevolg van een teruglegging van de Waaldijk (aanleg van een inlaagdijk). Toren en dijkstuk zijn daarna opgeruimd vermoedelijk omdat ze te ongunstig waren komen te liggen ten opzichte van de rivier, vooral bij hoge waterstanden en ijsgang. De aarde van het buitendijkse stuk dwarsdijk en het sloopmateriaal van de wachttoren kunnen dankbaar zijn benut voor de bouw van een terpboerderij in de luwe hoek van de inlaagdijk. Al in 1634 blijkt hier een huis met hooiberg te staan. Op een kaart van 1646 wordt hierbij "De Engel" vermeld. Intussen was binnendijks, pal boven de dwarsdijk, een nieuwe redoute gebouwd. Elders in de Neder-Betuwe lijken redoutes soms letterlijk te zijn verzwolgen door de rivier. Onder andere de wachttoren op de dijk bij de Cromme Hoeck in Opperden-Wely. Hier vond in 1643 een grote dijkdoorbraak plaats waarbij de huidige Klaverbladse Kolk ontstond.

Schanskens

Alles welbeschouwd krijgen we aan de hand van de inventarisatiekaart van de redoutes (zie p. 52 e.v.) een aardige voorstelling van de opbouw en opgaven van de redouteslinie. Dat lukt nog beter als we ook wat meer inzicht hebben gekregen in hun uiterlijk. In beginsel zijn redoutes kleine gesloten veldversterkingen die in allerlei soorten en maten bestonden. Historicus Van Meteren omschrijft ze als "kleyne viercante schanskens van thien ofte elf roede int viercante diemen soo verhooghde om dat het Winterwater daar over niet soude loopen". Hij had het over zeven redoutes die in 1599 werden gemaakt in de Bremer Weert en de Rossumse Weert, twee eilanden in de Waal bij Heesselt. Ze moesten voorkomen dat het Spaanse garnizoen van fort Sint Andries die zouden gebruiken als springplanken voor strooptochten in de Tielerwaard. In het algemeen bestaan deze schansjes uit een terreplein met vierkante aarden wal en gracht. Maar de meeste redoutes in de Betuwe en elders in de Mauritslinie bestonden uit schanswerken met uitkijktoren. Ze moesten vooral de rivier observeren en waarschuwen als de Spanjaarden opdoken. Hoe de redoutes werden gebouwd, was met name afhankelijk van de geografische en waterstaatkundige omstandigheden.

Wilgentenen

Zo dwongen de uiterwaarden tot extra maatregelen om de redoutes ook met hoogwaters en ijsgang te laten functioneren. Van Meteren heeft het over het verhogen van de "schanskens". Ook moest hier rekening worden gehouden met hun eenzame, extra kwetsbare ligging voor de vijand. Van schanskens met een wachttoren kunnen we ons iets voorstellen omdat meer bekend is geworden over hoe ze langs de IJssel werden gemaakt. Ze vormden hier vierkanten van zo'n 30 bij 30 meter met in het midden een wachttoren en buitenom een zes meter brede gracht. Hieruit was de aarde gehaald voor de aanleg van een omwalling, compleet met borstwering en banket waarop de verdedigers zich konden opstellen. Aan de buitenkant was de omwalling bekleed met wilgentenen bedoeld als bescherming tegen water en ijs. Hogerop in de omwalling staken scherp gepunte palen uit om bestorming door de vijand te ontmoedigen (zie tekening p. 61). De toegang bestond doorgaans uit een poortje met ophaalbrug. Langs de omwalling konden nog doornheggen staan om het de vijand extra lastig te maken en om afstorting van aarde tegen te gaan.

Fraaie voorstelling van een redoute langs de IJssel. Getekend door Bernard Bos.

Hoogwatervrij

De wachttorens stonden veelal op een terp van zo'n twee tot tweeënhalve meter hoogte (de dijken waren destijds ook veel lager dan nu). De aarde hiervoor zal net als de grond voor de wal zijn gewonnen bij het delven van de gracht. Behalve terpen konden nog andere oplossingen zijn toegepast om hoogwaters te kunnen doorstaan. Zo zijn er aanwijzingen dat de torens ook hoogwatervrij konden zijn ingericht. De ingang was dan hoger in de gevel geplaatst en slechts met een ladder te bereiken. Met hoge rivierstand zal er altijd een boot bij de vloeddeur hebben gedobberd. Pluspunt van zo'n hoge ingang zal ook zijn geweest dat de vijand onder normale omstandigheden niet meteen in de redoute stond. Mits de laatste bewaker die de ladder was opgeklommen deze had binnengehaald. Het vermoeden bestaat dat ook redoutes op terpen een hoge ingang konden hebben. Mogelijk ging het hierbij vooral om de categorie van geïsoleerde, voorwaarts gelegen redoutes die extra risico liepen om door vijandelijke rovers te worden verrast.

Maatwerk

Verder bewijst een voorval rond de redoute op de Sluyskens weerd in IJzendoorn dat ook Betuwse redoutes konden zijn omgeven met een staketsel of palissade: een versperring van houten palen/staken en rijshout die ook nog kan hebben gediend als ijsbok. De palissade zal zijn aangebracht aan de rand van de terp waarop de redoute stond. Rondom de terp zal dan ook een gracht hebben gelegen. Historische kaarten vertellen dat terpredoutes met palissades en grachten op meer plaatsen voorkwamen, onder andere bij Gendt-Hulhuizen en Huissen (zie overzicht p. 66-67). Uit alles blijkt dat het bouwen van redoutes maatwerk was waarbij ook tijd en geld een rol speelden. Algemene principes voor de bouw werden steeds aangepast om de meest doelmatige oplossing te krijgen. Gef profiteerd werd hierbij steeds van de unieke landschappelijke en bodemkundige omstandigheden. Onderdelen als grachten, wallen en palissades konden daardoor soms achterwege blijven of konden in aangepaste vorm worden gemaakt.

Dijkput-moerassen

Aanpassen was ook het motto bij de bouw van redoutes rond de Waaldijk. Hier waren de mogelijkheden voor aanleg van grachten en wallen natuurlijk beperkt. Al zullen wel palissades en hagen zijn aangebracht als extra bescherming tegen Spaanse overvallen. Extra beschutting zal er nog zijn gekomen van de grote dijkput-moerassen aan de binnenkant van de schaaldijken in Wely, Hien, Dodewaard en Ochten. Die zullen een welkome 'gracht' langs de binnenteen van de dijk hebben gevormd. Vaag is nog hoe die dijkredoutes waren aangelegd. Kaarttekeningen laten redoutes zien aan de binnen- en buitenzijde van de dijk maar ook bovenop de dijk, waarbij soms een plaatselijke verbreding hiervan zichtbaar is. Dit kan een vorm van verschansing met wal en palissade zijn geweest om verrassing door de vijand te voorkomen. Verder konden de redoutes ook op heuvels tegen de dijk aan staan. Dit beeld overheerst op de kaarten die landmeter Van Geelkercken heeft gemaakt van de Waal en de schaaldijken bij Echteld-Zandwijk en Dodewaard-Hien. Bekend is ook dat de redoutes in de Neder-Betuwe zoveel ruimte van de dijkruin innamen dat paard-en-wagens bij het passeren groot gevaar liepen van de dijk te kukelen.

Ideale uitkijkpunten

Waar de torens ook stonden, ze waren steeds zo opgesteld dat ze optimaal uitzagen over de Waal. Je vond ze daarom dicht bij de rivier, in de uiterwaarden of rond de dijken die direct

Relict van de moerassige dijkputten bij Hien die een zekere bescherming gaven aan de redoutes rond de dijk.

Soldatenactiviteit rond een torenachtig gebouw bij het water; op de achtergrond rijst een palissade op. Tekening van Robert van den Hoecke

langs de rivier lagen: de schaaldijken. De hoeken hiervan vormden ideale uitkijkpunten. De redoutes stonden ook aan landdijken als hierop een belangrijke binnenweg uitkwam. Langs de rivier werden vooral de plekken bewaakt waar ondiepten of eilanden in de stroombedding de vijand konden verleiden om over te steken. Speciale aandacht trokken de veerovertreksels, zoals de veren Dodewaard-Druten, Ochten-Leeuwen en Zandwijk/Tiel-Wamel. Dit waren voor de Spanjaarden de entrees vanuit het Land van Maas en Waal. Eenmaal over de Waal, konden ze rap via het veer bij Opheusden of Kesteren (tegenover Rhenen) de Veluwe of de Utrechtse Heuvelrug bereiken.

Bespied

Dit alles maakte dat alle wegen moesten worden bespied die vanaf de Waaldijk direct of indirect noordwaarts liepen. Dat waren: de Dalwagense Weg van Dodewaard naar Opheusden. De Kalke Straat in Dodewaard die vanaf de omtrek van de Snor naar de Dalwagense Weg leidde. En de Groene Straat die via Wely naar Andelst voerde. Van hieruit kon de vijand al vlug bij het Lexkesveer zijn. In het oog gehouden werden ook wegen als de Pottense Straat die via

de Pottemsche Brug richting Kesteren en Opheusden liep. De Molendam in Ochten die deel uitmaakte van de weg via de Ochtense Steeg en de Ochtense Brug richting Kesteren. De Nieuwe Weg in IJzendoorn; van hieruit zat je zo in het dorpshart en de Pottense Straat. En dan nog de Ooy Steeg die de vijand kon benutten om via Echteld en de Linge-overgang bij De Vogelenzang in Lienden te komen. 's Winters waren al die wegen haast onbegaanbaar. Het slechte wegnnet maakte dat de Spanjaardsdijk een tijdlang een perfecte noord-zuid verbinding was. Maar vanaf 1602 belemmerde bij Opheusden een dijkgat met een grote kolk (de Battewaai) de doorgang.

Polderobjecten

Overall waar die noord-zuid verbindingen uitkwamen op de Waaldijk stonden redoutes. Voorbeelden zijn: de Groote Vos redoute aan de afrit van de Groene Straat in Hien. De redoute boven de dwarsdijk waar de Welyse Straat aantakt aan de Waaldijk. De redoute bij de Tempel, beneden de Snor, vlakbij het punt waar dijk en Kalke Straat samenkomen. De redoute op de Veerweg in Ochten die uitkeek op de Molendam in het dorpscentrum. De redoute op de Sluyskens Weerdt in IJzendoorn die de kruising Weertdijk en Nieuwe Weg bewaakte en daarmee ook de toegang tot het dorp. Verder westwaarts hield de redoute bij Hof van Ooij een oogje op de Ooy Steeg naar Echteld. Behalve vitale verbindingen bewaakten de redoutes strategische polderobjecten. Zo stond een redoute op de kleine sluis van de leigraaf die in Hien de dwarsdijk kruiste. Controle over de sluizen in de dwarsdijk was een must om het voorland onder water te kunnen zetten. Er kan daarom een schanswerk hebben gelegen rond de grote sluis van de Linge. Daaraan herinnert wellicht nog het toponiem De Ster dat betrekking heeft op een perceel aan de Lakemondse kant van de Linge. Andere objecten die redoutes aantrokken waren dijkstukken met militaire betekenis. Zo stond de redoute bij de "Groote Waij" in Ochten op het punt waar de Waal met een machtige beweging indraaide naar het zuidwesten, richting Leeuwen. Bovendien lag hier een schaadijk. Al met al een uitgelezen plek om de dijk ook bij lagere waterstanden, zoals in de zomer, door te steken omdat de Waal hier al de neiging had om landinwaarts te stromen. De Spanjaarden zagen dat natuurlijk ook.

Vier hoektorens

Minstens zo belangrijk was dat de redoutes op onderling zichtbare afstand stonden zodat ze signalen konden doorgeven aan elkaar. Dat brengt ons op het uiterlijk van de torens. Bouwkundig gezien moesten ze zijn berekend op hun taken om onder alle omstandigheden te kunnen observeren én waarschuwen. Het moesten dus stevige hoge gebouwen zijn. Tot nu toe zijn er amper bestekgegevens gevonden over de bouw ervan. Wel zijn er allerlei tekeningen, grotendeels kaart-iconen, en schilderstukken boven water gekomen. Al die bronnen maken het mogelijk om een voorstelling te krijgen van de torens. Het lijkt erop dat ruwweg eenzelfde ontwerp werd aangehouden voor de redoutes die de Staten-Generaal rond 1601 en 1606 lieten bouwen langs Waal, Neder-Rijn en IJssel. Uit een bestektekening van 1606 voor de IJsselredoutes is op te maken dat het vierkante gebouwen waren, voorzien van tentdak en de mogelijkheid om vier hoektorens aan te brengen. Deze waarborgden voor de verdedigers optimaal zicht in alle richtingen. Bovendien konden vanuit de uitspringende torentjes de dode hoeken van het redouteterrein worden beheerst. Blijkbaar moesten de soldaten in de redoutes een kleine belegering kunnen doorstaan. De wachttorens bezaten een centrale schoorsteen zodat de soldaten er vuur konden maken om 's winters niet te verkleumen en het eten te kunnen bereiden maar ook om het seinmateriaal te kunnen aansteken. Bekend is dat in de Betuwse redoutes turf als brandstof werd gebruikt.

Strooijen redoute

Bij voorkeur werden de wachttorens gebouwd van stenen. Maar ook hierbij konden afwijkende keuzes worden gemaakt. Zo wilde men moppen gebruiken voor de bouw van redoutes langs de IJssel. Maar omdat een tekort ervan dreigde, werd geopperd om (kleinere) IJsselstenen te gebruiken. Soms moesten nog grotere concessies worden gedaan. In het najaar van 1606 toen de Spaanse dreiging tastbaar was, moesten ook wachttorens in de oosthoek van de Betuwe verrijzen. Maar het seizoen was aangebroken waarin metselen ongewenst was vanwege grote kans op vorst en vochtigheid. De redoutes werden daarom van hout en zelfs van stro gemaakt. Maar dat was vragen om brandstichting. Zo weten we dat hier redoutes hebben vlam gevat, met name in Bemmelen, bij de Ronduit rond 1637, en in Oosterhout. Hier was nog in 1658 sprake van een "Affgebrande redout", op de plek waar in 1620 een "Strooijen redoute" oprees. In de herfst van 1606 wordt gerept van 10 houten redoutes tussen Lent en Schenkenschans. Die kunnen zijn uitgevoerd als blokhutten. Deze indruk ontstaat op kaarten uit de periode 1607-1623 van de Waal bij Pannerden, Hulhuizen en Bemmelen en de Neder-Rijn bij Huissen-Malburgen. Ook de naam Houten Wambuis van een redoute op een verlaten dijk bij Bemmelen-Doornik in 1649 kan verband houden met een houten constructie. Maar hij kan daarnaast slaan op de nieuwe functie van de redoute: kroeg. Vaak kregen kroegen de naam Houten of Planken Wambuis waarmee eufemistisch werd bedoeld op 'planken jas' of 'doodskist'.

Redoute-iconen

Meer details over het gezicht van de Betuwse redoutes en hun landschappelijke context zijn te achterhalen op de kaarten van begin zeventiende eeuw van Bernard Kempinck, landmeter van Gelderland. In 1606 had hij langs de IJssel 26 redoutes geïnspecteerd die onder zijn bestek waren gemaakt. Kempinck kende de torens dus als zijn broekzak. Verder geven de tekeningen van zijn opvolger bij de provincie, vanaf 1630 landmeter Nicolaes Geelkercken, een indruk van het gezicht van de wachttorens en hun omgeving. Interessant zijn de onderlinge verschillen in de redoute-iconen van deze en andere landmeters. Waardevolle details zijn met name nog te vinden op de tekeningen en kaarten van de fameuze belegering van Schenkenschans uit 1635-'36. En welhaast compleet is het beeld dat we krijgen aan de hand van de riviergezichten van Jan van Goyen (1596-1656). Als je al die kaarten, tekeningen en schilderstukken bekijkt, vallen enkele hoofdkenmerken van de redoutes op en ontdek je ook een zekere ontwikkeling in hun ontwerp.

Uitzichtsplatform

Rond 1606 vormden veel redoutes langs Waal en IJssel torenachtige gebouwen uitgerust met vier of minder hoektorens. Een deel van de redoutes, zoals een toren die in 1601 bij Echteld verrees, bezat minstens drie hoektoertjes en een plat dak. Dit vormde een perfect uitzichtsplatform dat volledig kon worden benut voor het maken van rook- of vuurseinen. Maar de torens konden ook voorzien zijn van een hellend dak (vaak een tentdak) en een extra verdieping. Er moest dan sowieso een mast worden gezet om te kunnen seinen naar de naburige redoutes. De redoutes met hellend dak kregen een uitkragende omloop die toegang gaf tot de hoektorens. Langs de omloop kon nog een muur met gaten zijn aangebracht waardoor de vijand kon worden bespied of bestookt.

Vuurbakens

De masten voor het seinen konden op enige afstand van de redoutes staan. Maar ze konden ook zijn in- of aangebouwd. Bijvoorbeeld door plaatsing op het dak, op een punt waar was afgezien van de bouw van een hoektoeren. Of door bevestiging van de mast aan de redoutegevel,

bij de ingang en nog binnen de omwalling of palissade van de redoute. Voordeel van deze geïntegreerde masten was, dat de soldaten signaaltekens konden hijsen zonder door de vijand te kunnen worden besprongen. Dat was natuurlijk niet het geval als de mast buiten de redoute stond. De losse mast stond doorgaans tussen de redoute en de nabije rivieroever, bijvoorbeeld bij een aanmeerplaats voor schepen of een veerstoep. Bij het seinen konden behalve rook- en vuurbakens ook vlaggen, misschien zelfs vuurpijlen (die destijds al volop de nieuwjaarsnacht doorpriemden) zijn gebruikt.

Kleine huisjes

Opmerkelijk is dat de tekeningen van Van Geelkercken in een opzicht bijna consequent afwijken van die van zijn voorganger: de redoutes hebben nu meestal een zadeldak. En op de punten aan weerszijden hiervan steken stangen of masten uit waaraan objecten hangen. Het lijken ingebouwde masten om naar twee kanten alarmsignalen te kunnen afgeven. Denkbaar is dat hierbij het vuurbaken aan de ene mast en het rookbaken aan de andere mast paraat werd gehouden. In tijd van nood telde elke seconde. Deze aanpassing oogt als een veredeling in het redouteontwerp. Het beeld hiervan strookt aardig met wat een Italiaan schetst die in 1622 over de Waaldijk naar Tiel reist en signaleert dat: “langs de oevers van de rivieren, zoowel van de Waal (die het dichtst bij het gebied der Spanjaarden is) als van den Rijn, op geregelde afstanden van 1/8 mijl kleine huisjes gebouwd zijn met een aantal stangen op het zeer hoge dak, waarboven zekere ijzeren platen zijn bevestigd, om er een seinvuur te ontsteken, zoodra de vijand op eenig punt wil overtrekken; welk alarm kan doorgegeven worden tot over een afstand van meer dan 100 mijlen.”

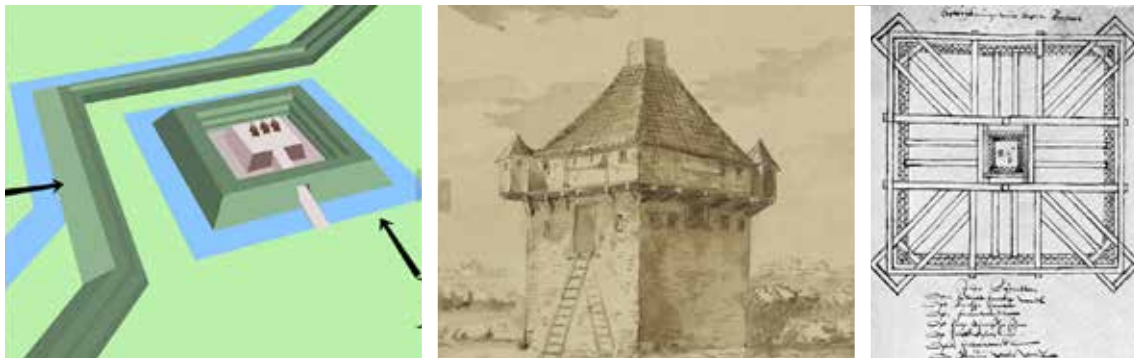
Vreugdevuren

Genoemd wordt een fascinerende eigenschap van de redoutes. Ze kunnen het alarm over honderden kilometers afstand als een ‘lopend vuurtje’ verspreiden, een imposant gegeven zelfs in de huidige tijd van satellietverbinding. Hoe dat seinen in de Betuwe precies verliep is nog mistig maar het zal niet veel anders zijn geweest dan rond de wachthuizen aan de Sliedrechtse dijk (zie p. 13). Aan masten die we waarnemen op tekeningen en schilderstukken hangen objecten, vermoedelijk olielantaarns of ijzeren vuurkorven gestookt met hout, turf, riet of stro zodat ze overdag konden functioneren als rook-, 's nachts als vuurbakens. Herhaaldelijk lijkt er een pekton te bungelen aan de mast. Bij de Kleine Redoute in Zandwijk-Tiel lijkt die bovenop de mast te zijn bevestigd (zie afbeelding achterkaft). Pektonen werden indertijd veel gebruikt bij het maken van vreugdevuren. Bijvoorbeeld als landelijk een grote overwinning op Spanje werd gevierd. Sommige magistraten verplichtten de inwoners dan om de teertonnen niet hoger te zetten dan vier voet (dik een meter) vanwege brandgevaar door aanwezigheid van voorraden hooi, stro en koren in de omgeving.

Plaatselijke schone

De ‘ogen en oren’ van de Mauritslinie waren niet alleen plekken waar werd gewaakt door militairen. Ook tal van Betuwnaren hebben hier wacht geklopt. Zoals in die ijskoude januarimaand 1635. De redoutesoldaten kregen toen gezelschap van gewapende dorpelingen. Op 22 januari moesten de mannen uit Opheusden en Kesteren opdraven in de Groote Vos redoute in Hien, de mannen uit Rijswijk en Ravenswaaij in de Grote Redoute en de redoute ‘Vogelsanck’ bij Echteld en tien man uit Maurik in de redoute bij Rutger van Kessel, ook in Echteld (zie kaarten p. 52 e.v.). De dorpelingen moesten gehoorzamen aan de commandant van de redoutesoldaten die zijn instructies kreeg van ambtman Vijgh. Het gezamenlijk waken van dorpeling en Jan Soldaat in de redoutes en wachthuizen zal hebben bijgedragen aan contacten

Iconografie; wat afbeeldingen op 17e-eeuwse kaarten vertellen over uiterlijk en ontwikkeling van de redoutes.

Links: redoutes waren doorgaans kleine vierkante veldschansen gebruikt voor opstelling van soldaten of geschut. Maar in de redoutes van de Mauritslinie stond meestal een wachttoren om de rivier te kunnen overzien. De tekening in het midden geeft een beeld van zo'n toren rond 1606. De hoge ingang oogt als een vloeddeur maar lijkt soms ook aangebracht uit voorzorg tegen verrassing door de vijand. De ladder moest dan wel zijn binnengehaald. De plattegrond rechts laat zien dat de redoutes vier hoektorens en een tentdak konden hebben. De bouw van redoutes was echt maatwerk, waardoor overal weer andere oplossingen werden toegepast.

Links: redoute in de uiterwaarden bij Echteld rond 1617. Landmeter Kempinck tekent een gebouw met plat dak en hoektorens waar de bewakers optimaal uitzicht hadden en bij onraad konden zien wat de vijand beneden uitspookte. De arcering aan de voet van de toren kan slaan op een terp, al of niet met palissade. Die terp zie je duidelijker op Kempincks tekening in het midden daterend uit 1615. Getekend is een IJssel-redoute met hoge ingang. Het platte dak bood een ideaal platform voor observatie en voor het seinen met rook of vuur. Rechts: een tekening uit rond 1635 die een redoute bij Pannerden laat zien. Vanaf het platte dak wijst nu een seinmast omhoog.

Links: redoute bij Hulhuizen rond 1608. Het pand oogt als een hallehuis met zadeldak en topgevel. Het wordt omgeven door een palissade en gracht. Tussen de redoute en de Waal staat een seinmast. Nog meer details toont de tekening van Kempinck in het midden. Je ziet een redoute bij Hulhuizen rond 1611. De palissade lijkt aan de rand van een terp te staan.

De tekening rechts toont een redoute bij Huissen rond 1607. De mast staat binnen de palissade; de bewakers konden dan ongestoord seinen. Al deze redoutes kunnen hebben behoord tot de categorie die in 1606 is uitgevoerd in hout omdat metselen uit den boze was door het ingevallen vorstseizoen.

Tekeningetjes die landmeter Van Geelkercken in 1634 maakte van de dijkredoutes in Hien. Links: een wachttorens tegen de binnenkant van de dijk; het buitendijkse huis wordt later De Engel genoemd. In het midden: de redoute bij de afrit naar Wely; hij ligt op de dijkkruin en lijkt een omwalling te hebben. Helemaal rechts: de redoute bij de Rietkamer op de binnenzijde van de dijk. Alle redoutes hebben masten aan beide uiteinden van de daknok, wellicht om aan de ene kant een vuurbaken, aan de andere kant een rookbaken paraat te kunnen houden. De dijkredoutes konden zoveel ruimte innemen dat het riskant was om met paard-en-wagen te passeren.

Dubbele masten zien we ook op Van Geelkerckens tekeningen van redoutes in de uiterwaarden bij Lobith en Pannerden. De redoutes hebben twee of meer hoektorens. Ze staan op lijvige terpen. De aarde voor de terpbouw zal zijn gewonnen tijdens de aanleg van een gracht. Bij de wachttorens staan vaak gebouwtjes voor het stallen van paarden, opslag van materialen en mogelijk ook voor huisvesting van extra soldaten in tijden van gevaar.

Niet alleen Maurits maakte gebruik van wachttorens in de landsverdediging. Vast liet hij zich inspireren door de Romeinen die ze bouwden langs hun Limes. Ook de Chinezen kenden de voordelen van wachttorens. Ze bouwden een duizenden kilometers lange verdedigingsmuur die onder de Ming-dynastie (1368-1644) liefst 25.000 wachttorens en andere versterkingen telde. De twee foto's geven een beeld van rookseinen overdag en vuurseinen in de avond. Links ter vergelijking: een rokende seinmast van het type dat bij veel redoutes stond. Je kunt je voorstellen hoe het alarm zich verspreidde langs de onafzienbare linten van Mauritstorens.

over en weer. De soldaten konden op den duur helemaal opgaan in de dorpsgemeenschap. Zo konden ze lidmaat zijn van de gereformeerde kerk, trouwen met een plaatselijke schone en een gezin te stichten. Je vindt er veel over in de doop-, trouw- en begrafenisregisters en andere stukken van de kerkelijke gemeenten van Echteld, Dodewaard, Hien en Slijk-Ewijk. Herhaaldelijk duiken daarin namen op van militairen, deels met een Duitse of Franse achtergrond. Vrouwen en kroost woonden bij de soldaten op de redoute.

De pest

Dit kon dramatisch uitpakken in tijden dat de Zwarte Dood rondwaarde. Zoals in 1636, toen de pest vreselijk tekeer ging in Echteld. In mei van dat jaar sloeg het noodlot toe op de redoute bij Rutger van Kessel. Kort achter elkaar stierven een soldatenvrouw en een 'dochterken'. Genoemde Rutger van Kessel moet een bekend figuur zijn geweest in de Echteldse gemeenschap. Hij had zelf ook kinderen die in Echteld waren gedoopt. Het lijkt erop dat in zijn redoute meerdere gezinnen woonden. Begin 1647 houdt Magere Hein andermaal huis in de Betuwse redoutes. In de wachttoren bij Van Kessel overlijdt dan een korporaal. Rond diezelfde tijd gaat het ook mis in een redoute elders, in de Grote Redoute in de Slijk Ewijk. Hier sterven kort na elkaar twee soldatenkinderen, later ook een soldaat. De pest was ditmaal niet de boosdoener maar vermoedelijk wel de genadeloze impact van een strenge winter waarin zelfs de rivieren bevroren. Misschien was het geen toeval dat het in beide redoutes gebeurde want het heeft er alle schijn van dat ze alle twee in de uiterwaarden lagen waar water, ijs, kou en isolement het wonen extra zwaar maakten.

Dominee Pistorius

Hoe nauw de band kon zijn tussen redoutesoldaten en dorpsgemeenschap blijkt uit het armenboek van de kerkelijke gemeente Slijk-Ewijk-Oosterhout. Het is een ongelooflijk rijke bron die een uniek inkijkje geeft in de menselijke ellende van die dagen maar ook in de bewonderenswaardige inspanningen van sommigen om, ondanks oorlog, kou en ziekte, de nood van kwetsbaren te lenigen. Dominee Pistorius was de grote animator. Hij bekommerde zich ook om de vele oorlogsvluchtelingen uit het Duitse Rijk die over de dijk trokken en aanklopten voor steun. Uit de Pistorius' krabbels blijkt dat zich ook armenbussen bevonden in de plaatselijke redoutes. Met één been in het dorpsleven staand, konden de soldaten een groot hart tonen bij collectes voor arme sloebers. De dominee beseftte dat natuurlijk ook, toen hij pleegouders zocht voor een te vondeling gelegde baby. Zijn oog viel in 1646 op luitenant Jan Damen en zijn vrouw die met hun pasgeboren kind de Redoute Overdillick in Loenen bewoonden. Het echtpaar was bereid voor de vondeling te zorgen en de dominee regelde dat het hiervoor een toelage kreeg uit de armenkas. In 1649 woonde het gezin Damen met hun vondeling nog altijd in de redoute, in een tijd die intussen meer perspectief was gaan bieden doordat het vrede was geworden met Spanje.

Drijvend hotel

Nog in ander opzicht bleek dat de redoutesoldaten verbonden waren met streek en dorp. Nogal eens reikten ze de helpende hand in de strijd tegen het water. Zo konden ze betrokken raken bij monsterklussen als het herstel van een doorgebroken dijk. Dit gebeurde in 1644 in Loenen, waar een dijkbreuk had geleid tot een overstroming die ook catastrofaal was voor de Neder-Betuwe. De Loenense doorbraak was gevallen in een schaadijk tussen twee redoutes: de Overdillickse Redoute en de Grote Redoute. Met het herstelwerk droegen soldaten een partij van elders aangevoerde planken, sparren en slieten in een redoute die even als dijkmagazijn fungeerde. Daarnaast was een redoute-korporaal dagenlang in de weer met een aak. Terwijl een tamboer

Redouteheuvel bij Echteld. De bewoners van de eenzame wachttorens in de uiterwaarden waren met hoogwaters en ijsgang allerminst te benijden.

21 dagen lang arbeiders uit de dorpen van en naar het werk begeleidde. De arbeiders logeerden in een samoreus die dienst deed als drijvend hotel. Soms waren de redoutesoldaten zelfs bereid om omstreden klusjes te klaren als het belang van de streek ermee was gediend. Zoals in 1638: soldaten van een redoute in Oosterhout voeren destijds naar de Weurtse kant van de Waal om daar jonge aanplant uit te trekken. Waarschijnlijk betrof het begroeiing van een rijswaard die vanwege haar opstuwend effect in de rivier werd gezien als bedreigend voor de Oosterhoutse schaadijk. Het Ambt Over-Betuwe toonde zijn dankbaarheid voor de 'stroomlijn-actie' door de militairen te belonen met een ton bier. Het gerstrijke vocht werd bij de plaatselijke kastelein 'soldaat gemaakt'.

Victoriedagen

Al met al is duidelijk dat de bewakers van de Betuwse redoutes uit ander hout waren gesneden dan de brute huursoldaten uit de begintijd van de oorlog die een ware bedreiging vormden voor bevolking en publieke taken zoals de zorg voor de dijken. De redoutesoldaat was gedruild onder het bewind van de Oranjes, was gedisciplineerd en veelal op allerlei manieren verweven geraakt met het sociale leven in dorp en stad van de Republiek. Hij deelde lief en leed met zijn Betuwse 'landgenoten'; samen streden ze tegen het geweld van Spanjaarden en rivieren, doorstonden ze pestepidemieën en Siberische winters, vierden ze de Staatse overwinningen op de victoriedagen met vreugdevuren, klokgelui en kanongebulder en woonden ze op die dagen de kerkdiensten bij om dank te betuigen. De redoutesoldaat symboliseert een verandering van cultuur die we bij allerlei sociale groepen in de Republiek zien, een verandering die resulteerde in vormen van verbondenheid die we tegenwoordig ervaren als vertrouwde eigenschappen van het Nederlander zijn.

Staminee

Na de vrede van Munster in 1648 valt het doek voor de Mauritslinie; haar 'ogen en oren' zijn overbodig geworden. Toch waren ze niet zomaar uit het zicht verdwenen. Een tijdlang moeten de meeste ervan nog hebben voortbestaan met nieuwe functies. Nog in de lente van 1653 bespeurde de dijkstoel van Neder-Betuwe dat het vervoer over de dijk hinder ondervond door versmallingen in de dijk kruin bij de redoutes. Besloten werd de kruin op die plekken zo'n vier meter breed te maken zodat paard-en-wagens zonder ongelukken konden passeren. De redoutes stonden aan en zelfs op de dijk. In plaats van de militair nutteloze objecten aan te passen, paste men de dijk aan, wat bevestigt dat ze nog nuttig werden gevonden, met name als woning, boerderij, opslagplaats of staminee.

Ontmanteld

Zelfs in de uiterwaarden bleven de redoutes soms lange tijd bewoond, zoals een buitendijkse redoute bij Slijk-Ewijk. Maar in 1682, 34 jaar na de vrede met Spanje, durfde niemand er meer te wonen omdat het omliggende land wegspoelde. Uiteindelijk werd de toren gesloopt en het afbraakmateriaal verkocht. Ook in Neder-Betuwe werden door de Waal bedreigde redoutes ontmanteld om elders in nieuwe gedaante te herrijzen. De bouw van herbergboerderij De Engel is misschien wel het oudste voorbeeld hiervan. Maar vaker nog lukte het om de redoute ter plekke te verbouwen, vooral rond de dijk. De namen van de vertimmerde redoutes bleven soms nog lange tijd herinneren aan hun militaire oorsprong. Ochten kende nog in 1680 een huis "De Redoubt". Nog langer hielden de namen stand van de Grote en Kleine Redoute tussen Echteld en Tiel. Je ziet ze nog op achttiende-eeuwse kaarten. Met de tijd was de Grote Redoute omgetoverd tot een woning met herberg die munt sloeg uit de nering rond een nabije

aanlegplaats voor schepen. Nog meer indruk maakt het lot van de redoute in de Nobelweert bij Echteld. Deze wachttoren staat afgebeeld op een kaart van 1651 met de toelichting “eertijts een Reduijt”. Nader onderzoek leert dat de terpredoute is omgebouwd tot terpboerderij. Deze trotseerde eeuwenlang geweld van water en ijs, werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest en herrees niet meer uit haar as. Een markante terp bekroond door twee grote linden vormt nog altijd een indrukwekkende stille getuige van een van de ‘waakposten’ van de Mauritslinie, de linie die zo’n cruciale rol heeft gespeeld in de vrijheidsstrijd tegen Spanje.

Twee blikvangers uit totaal verschillende tijden: de eeuwenoude lindenheuvel naast de moderne Prins Willem Alexander-brug.

Deel III

‘Oranjes rots’ in de maalstroom van
vernieuwing

Stille getuigen van de Tachtigjarige Oorlog; een imposant materieel en immaterieel erfgoed.

De Neder-Betuwe speelde een opvallende rol in de oorlog tegen Spanje. De streek was een vitaal onderdeel van een formidabele rivierenverdediging – de Mauritslinie – die maatgevend heeft bijgedragen aan het succes van de strijd. Nog altijd herbergen de Neder-Betuwe en de buurstreken tal van stille getuigen hiervan, tastbare en niet tastbare. Ze vormen alles bijeen een imposant erfgoed waarin twee hoofdstructuren opvallen, het materiële erfgoed van Mauritslinie en Spanjaardsdijk en het immateriële erfgoed van geloof en tradities. We zullen ze hieronder kortweg belichten.

Het fysieke erfgoed van de Mauritslinie in Neder-Betuwe, het Staatse frontier van Waal en Spanjaardsdijk

De fascinerende sporen van het Waalfrontier

Je ziet er niets meer van, van de wachttorens die ooit waarschuwden als de Spanjaarden met snode plannetjes opdoken aan de overkant van de rivier. Hoewel de Waal destijds nog met majestueuze lussen tussen de dijken stroomde, spreekt dit landschap nog altijd tot de verbeelding als verdedigingslinie. Je hebt weinig fantasie nodig om je hierbij een lint van wachttorens voor te stellen die met rook- en vuurseinen met elkaar in verbinding stonden. Maar er is veel meer: zo blijken er nog allerlei sporen van redoutes te liggen in de streek. Dat kunnen resten van wachttorens zijn, maar ook overblijfselen van terpen waarop de torens hebben gestaan alsook relictten van wallen en grachten. Voor zover deze tenminste waren aangebracht, want de bouw van redoutes was nu eenmaal maatwerk. Al met al gaat het vooral om archeologische en bouwhistorische relictten verborgen in gebouwen of in de bodem. In het algemeen zijn op het merendeel van de in kaart gebrachte redouteplekken (zie kaarten p. 52 e.v.) overblijfselen van redoutes te verwachten.

In drie gevallen zijn de overblijfselen van het Waalfrontier in de Neder-Betuwe al heel concreet geworden; het gaat hierbij om de volgende plekken:

Herberg De Engel ooit soldatenkroeg van Maurits' soldaten?

Vlakbij herberg De Engel in Hien blijkt al rond 1601 een wachttoren te staan, om precies te zijn “op den intre van den dwersdijk”. Met “intre” wordt de entree of aanvang van de dwarsdijk bedoeld. De toren stond op het raakvlak van de dwarsdijk en Waaldijk. Op een gegeven moment is hier de dijk teruggelegd. Uit de AHN kaart is op te maken dat bij die dijkverlegging behalve de redoute ook een deel van de Spanjaardsdijk in de uiterwaarden belandde. Redoute en dijkstuk vormden een obstakel in de stroombedding, vooral met hoogwaters en ijsgang. Reden waarom ze zullen zijn opgeruimd. Denkbaar is dat de toren eerst is afgebroken en dat daarna de aarde van de dwarsdijk is gebruikt voor de bouw van een terp in een luwe hoek van de inlaagdijk. Hierna kan het sloopmateriaal van de toren zijn benut voor de bouw van een herbergboerderij.

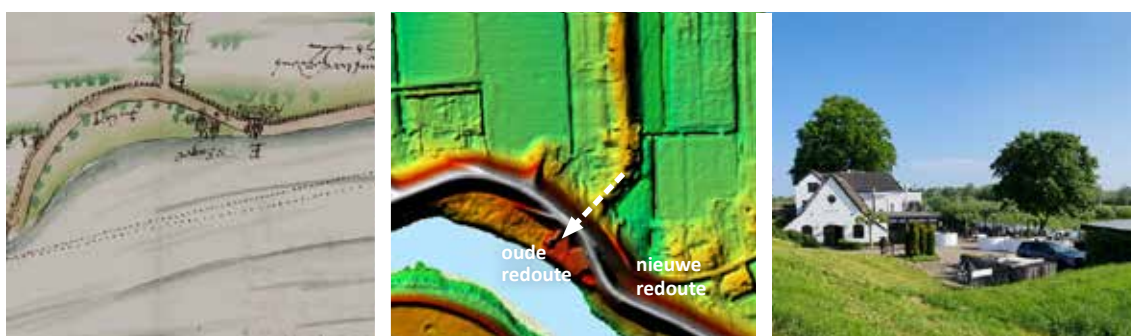
Boerenhuis

Misschien was de wachttoren ook al gebruikt als kroeg voor de soldaten die langs de Spanjaardsdijk lagen en de bemanningen van de schepen in de nabije haven, waar de Staatse vloot in 1591 meermalen zijn ankers had laten vallen. Op een kaart uit 1634 van Van Geelkercken zien we aan de buitenzijde van de inlaagdijk een boerenhuis met hooiberg. Op een kaart van 1646 staat daar de naam Den Engel bij vermeld. De(n) Engel was een boerenherberg

die de kroegnering van de redoute kan hebben voortgezet. Ze zal een overbekende knijp zijn geworden voor de soldaten van de wachttorens en wachthuizen in Hien en Dodewaard.

Fotogenieke lindenheuvel in Echteld als stille getuige van een redoute

De markante heuvel met twee lindebomen in de uiterwaarden bij Echteld kent een eeuwenoude historie die begon met de bouw van een wachttoren. Vergelijking van historisch kaartmateriaal leert dat de heuvel op de plek van een voormalige redoute ligt. Deze is weergegeven op een kaart van Van Geelkercken uit 1651 met de toelichting: "eertijds een Reduijt". De wachttoren bestond blijkbaar nog en kan drie jaar na de Vrede van Munster nog hebben dienst gedaan als woning. Hij zal veel trekjes hebben gehad van de naburige redoute op de Nulants Wardt (zie kaart p. 54-55), afgebeeld op een kaart van landmeter Kempinck uit 1617. Kempinck tekent een redoute met drie hoektorens, een plat dak en een bovenverdieping. Interessant is dat de wachttoren die Van Geelkercken 34 jaar later zag en schetste dezelfde kenmerken lijkt

Links: kaart uit 1646 met de teruggelegde dijk bij De Engel. Op de AHN kaart, in het midden, is het beloop van de dwarsdijk nog goed 'leesbaar'. De pijl in het verlengde hiervan wijst naar de plek van de eerste redoute. Rechts: herberg De Engel mogelijk gebouwd met sloopmateriaal van de afgedankte eerste redoute.

Links: kaart uit 1651 met een wachttoren en een steenoven in de uiterwaarden bij Echteld. In het midden: de markante lindenheuvel waarop de toren moet hebben gestaan. Rechts: stenen als stille getuigen van eeuwenlange bewoning.

In het midden, op de AHN kaart, een vierkant patroon in de bodem van de Gouverneurspolder dat verdacht veel weg heeft van een redoute met gracht, zie tekening links. Rechts: plek van de vondst aangeduid op de Google Earth kaart.

te hebben, dus ook een plat dak, drie hoektorens en een bovenverdieping. Op de plek van de ontbrekende hoektoren kan een seinmast hebben gestaan. Van Geelkerckens toren staat onmiskenbaar op een terpachtige hoogte. De wachttorens stond op een stuk uiterwaard dat later bekend werd als de Nobelweert.

Verandering

Belangrijk om te weten is dat voor de redoutes verschillende benamingen kunnen zijn gebruikt. Mate van bekendheid met de streek kan hierbij een rol hebben gespeeld. Dit kan ook verklaren waarom geografische namen soms inconsequent werden gebruikt en ook wel eens foutief werden gespeld. Niet vergeten mag ook worden dat de uiterwaarden destijds een aanhoudend veranderend landschap vormden waarin de eigendomsverhoudingen en dus ook de namen van de grondeigenaren steeds aan verandering onderhevig waren.

Matrozen

Vermoedelijk werd de Echteldse terpredoute ook aangeduid als “redoute van Berchswaert”, alias De Schelvis. Deze lag met zekerheid tussen de Grote Redoute aan de dijk tussen Echteld en Tiel en de “Cousant” redoute in de uiterwaarden van IJzendoorn (zie kaart p. 54-55). De Schelvis behoorde tot de trits wachttorens die rond 1601 is gebouwd tussen Tiel en de Spanjaardsdijk. In 1628 waakten hier 12 militairen, grotendeels matrozen. Hun commandant was Jan van Nes, kapitein van een oorlogsschuit. Aan de Waaloever bij de redoute moet nog een sloep hebben gelegen. Uit het een en ander is op te maken dat met deze redoute dezelfde werd bedoeld als de zogeheten redoute bij Rutger van Kessel. Ook deze bleek te liggen tussen de Grote Redoute boven Tiel en de “Cousant” redoute bij IJzendoorn. Begin 1635 moesten huislieden uit Maurik hier opdraven voor waakdiensten. Intussen weten we dat in de redoute bij Van Kessel ook vrouwen en kinderen konden wonen.

Veldoven

Opmerkelijk is dat zich in 1651 bij de afgedankte wachttorens een steenoven bevond van ene Berck. Het was een periodieke veldoven, waar van de klei die in de omtrek was gewonnen stenen werden gebakken. Deze werden bij de oven gestapeld om te drogen. Dit gebeurde in de zomer. Vast heeft de veldoven nog werk verschaft aan de bewoners van de redoute. Maar zoetjesaan zijn ze vooral gaan boeren. Een kaart van 1723 laat in de Nobelweert een boerenhuis met zadeldak zien. Aan de westkant ligt een grote boomgaard. Aan de rivierkant van de huisterp stulpt het perceel uit; daar moet de tuin hebben gelegen. Een kaart uit 1810 toont twee gebouwen. Een ervan lijkt te staan op het hoogste deel van de terp. Wellicht stond hier een vloodschuur.

Verwoest

Veelbetekenend voor de bewoners was de aanleg van de kade van de Prins Willemspolder in 1818. Voortaan kon het land om de boerderij 's zomers niet meer overstroomd worden. Dat neemt niet weg dat het wonen op de terpboerderij 's winters almaar riskanter werd door stijgende waterstanden en kruisend ijs. In februari 1939 was de toestand alarmerend. Met gevaar voor hun leven hebben gemobiliseerde militairen toen de bewoner kunnen redden. Het oorlogsgeweld van 1944-'45 was fataal voor de boerderij. Een half jaar lang lag de heuvel in het niemandsland van het Waalfront. De boerderij stond bloot aan beschietingen, werd verwoest en werd na de oorlog niet meer herbouwd. Daarmee kwam plots een einde aan een eeuwenlange periode van wonen op de heuvel.

Eeuwenlange bewoning

Op en rond de terp zie je nog volop resten van muren, sporen van eeuwenlange bewoning. Deze kunnen ook worden verwacht in de heuvel zelf. Door de tijd heen zal de heuvel herhaaldelijk zijn aangepast om het huiserf doelmatiger in te richten in een omgeving waarin de rivier zich steeds vijandiger gedroeg. Delen van de heuvel kunnen extra hoog zijn gemaakt om droge voeten te behouden tijdens hoogwaters. Ook moest er ruimte worden gemaakt voor een extra schuur. Rond de heuvel kunnen nog grachtrelicten liggen. Verder lijkt het AHN aan de oost- en noordoostkant van de heuvel sporen van een toegangsweg te vertonen.

Veelzeggend archeologisch vierkant in de Gouverneurspolder

In het bovendeel van de Gouverneurspolder bevinden zich mogelijk archeologische relicten van een redouteschans. Op het AHN kaartje (p. 75) is hier een vierkant te zien dat veel weg heeft van een plattegrond van een redoute met gracht en terreplein. Vorm en grootte doen denken aan de patronen van de archeologische schansen in de Grote Gelderse Waard bij Zevenaar, ook te zien op een militaire kaart uit 1599. Het verborgen vierkant lijkt te liggen langs een verlande restgeul van een Waalloop uit het begin van de zeventiende eeuw. Als levende rivier slingerde die vanuit de omgeving van Druten richting Eldik. Mogelijk lag hier de redoute “op die hoechte” (een zandheuvel of pol?) die vermeld wordt op de kaart van schanswerken uit 1601.

De Tempel

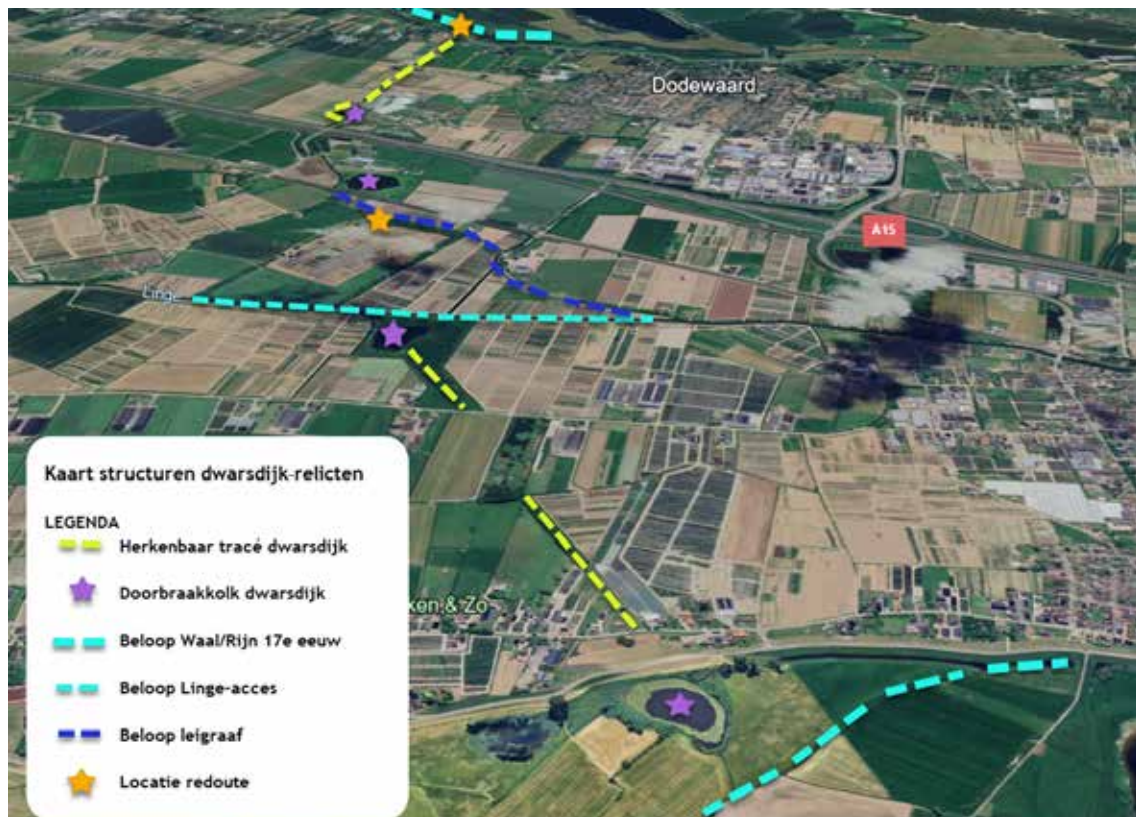
Volgens die kaart stond deze wachttoren opgesteld tussen een redoute op de schaaldijk bij Ochten en een redoute in de “Bongaerts Weert” pal beneden Dodewaard. In 1635 bleken in de buurt nog andere redoutes te liggen, en wel aan de dijk bij de Tempel en bij het huis De Snor, vanwaar ambtman Vijgh begin 1635 de waakdiensten langs de Waal organiseerde (zie kaart p. 56-57). De verscherpte Waalbewaking in deze omgeving was van groot belang vanwege de nabijheid van de veerverbinding met Druten. Vanuit het Land van Maas en Waal ging grote Spaanse dreiging uit, omdat het een soort niemandsland was tussen de oorlogvoerende partijen. Nader archeologisch onderzoek zal leren of we hier daadwerkelijk te maken hebben met een redoute. Een positieve uitslag kan nieuwe inspirerende ideeën opleveren over de beleving van de Mauritslinie in de Neder-Betuwe.

Bedehuizen

De Neder-Betuwe kent ook nog andere stille getuigen van Maurits' waarschuwinglinie. Gezegd is al dat de redouteslinie werd verdicht met corps de guardes, wachthuizen of bestaande gebouwen die als wachthuis gingen dienst doen. Bijvoorbeeld de bedehuizen van de Waaldorpen. Van oudsher al waren dat de plekken waar bij gevaar de dorpelingen met klokgelui werden bijeengeroepen. Bekend is dat de kerken begin 1635 werden gebruikt als verzamelpunt voor dorpelingen die moesten waken en bijten hakken in het Waalijs. Ze behoorden uitgerust te zijn met geweer en bijl. Die van Hien en Dodewaard moesten aantreden in hun eigen kerken, die van Opheusden en Kesteren in de kerk van Hien en die van Ingen en Eck en Wiel in de kerk van Ochten. Verder speelde het godshuis van Dodewaard 's nachts een centrale rol bij het surveilleren langs de Waal. Zo moest ene luitenant Schimmelpenninck erop toezien dat vanuit de kerk patrouilles in twee richtingen op pad gingen, eenmaal in de voornacht en eenmaal in de nanacht. De dijkkerken van Dodewaard, Hien en ook IJzendoorn spreken nog altijd tot de verbeelding als dijkwachtposten. Behalve de dorpskerken kunnen adellijke huizen hebben gefunctioneerd als corps de garde, zoals het Huis IJzendoorn en het Hof te Ooij, nog altijd aanwijsbare plekken in het landschap van de Waal.

Het landschappelijk geschiedboek van een duizendpootdijk, de Spanjaardsdijk

Ronduit indrukwekkend zijn nog altijd de vele landschapselementen die herinneren aan de dwarsdijk, ook genoemd Nieuwe Dijk en vooral bekend geworden als de Spanjaardsdijk. Hij vormde van 1591 tot 1602, dik tien jaar lang, onderdeel van de Staatse hoofdverdediging in de vrijheidstrijd tegen Spanje. De dwarsdijk maakte deel uit van de vroege fase van Maurits' redouteslinie die na 1602 werd doorgetrokken naar Schenkenschans en verder stroomafwaarts, tot Hattem aan de IJssel. Aan de vooravond van het beleg van Nijmegen in 1591 trokken de troepen van Maurits samen achter de Spanjaardsdijk. Het terrein aan de westkant van de dijk moet toen één groot legerkampement hebben gevormd, een wriemelende mierenhoop van soldaten, zoetelaars, ambachtslieden en paarden. Helaas weten we niet of hier ook de tent stond van de prins van Oranje.

Google Earth kaart (zuidwaarts gericht) van het militair belangrijke gebied waar Waal en Neder-Rijn elkaar naderen. De relicten van de Spanjaardsdijk vallen nog op als een continu-lijn. De wielen zijn de blauwe boeien van het beloop van de dwarsdijk.

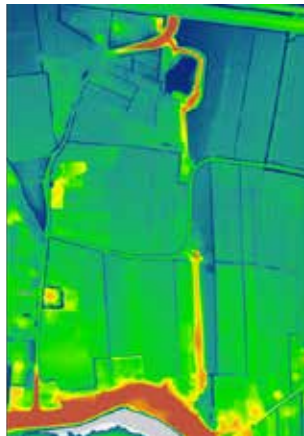
Langgerekt legerbivak

Misschien worden er nog eens sporen gevonden van dit langgerekte legerbivak. In ieder geval is het dijktracé plaatselijk nog over de volle breedte bewaard gebleven, zoals bij de Battewaai en in de buurtjes met de naam Nieuw(e) Dijk in Hien en Opheusden. Daar heb je meer kans om te stuiten op archeologische resten van legeractiviteit uit 1591. Archeologisch waardevol zijn ook de nog relatief gave dijkstukken omdat ze relicten bevatten die vertellen over bouw, herstel en gebruik van de Spanjaardsdijk. Dat kan nieuw licht werpen op een fenomeen dat je mag beschouwen als een militaire en waterstaatkundige duizendpoot. De Spanjaardsdijk kon namelijk dienst doen als dwarsdijk, leidijk, liniedijk, inundatiedijk en verbindingsdijk. Door zijn opbouw, ligging en projectie konden die functies worden gecombineerd. Het resultaat was een verbluffend staaltje van dijkbouw.

Boerderij Het Zand

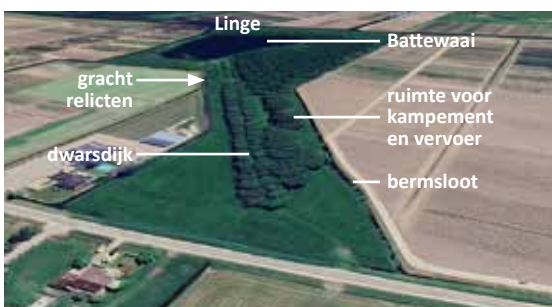
Ensembles van het dwarsdijk-erfgoed; deelgebieden.

Deelgebied De Engel-Valkenier in Hien. Het tracé van de dwarsdijk, links op de kaart van 1832, is nog goed zichtbaar op de AHN kaart in het midden. Je ziet o.a. de Kolk van Valkenier en het beloop van de dijk (hoogten) en de gracht (laagten). Foto rechts; het terrein van het dijktracé tussen de bermsloot (vooraan) en de dwarsdijkrelicten (hoog geboomte).

Deelgebied Het Zand in Hien. Vergelijking van de kaarten van 1832, links, en Google Earth, rechts hiervan, leert dat het dijktracé niet meer herkenbaar is. Mede door het verdwijnen van elementen als een wiel, dijkputten en resten van een uitlaagdijk. Markante overblijfselen zijn nog Huis Het Zand en de Kolk van Bruinsma, foto rechts. Een deel van de leigraaf is nog te volgen rond de plek waar in 1601 een redoute de leigraafsluis bewaakte.

Deelgebied Battewaai tussen de Linge en de Tolsestraat (zuidoostwaarts gericht). Het tracé van de dwarsdijk komt nog verbazingwekkend goed uit de verf, van grachtrelict (sloot) aan de oostkant tot bermsloot aan de westkant. Samen met het dijklichaam, de kolk en de Linge vormt het dijktracé hier een ronduit kostbaar ensemble.

Deelgebieden Battewaai-De Kei. Kaart (1832) en luchtfoto's (van 1945 en Google Earth) laten zien dat ook tussen de Tolsestraat en de omtrek van De Kei tracédelen bewaard zijn gebleven, waaronder delen van de bermsloot en de gracht ('de Pasjes'). Vertellen over het tracé doen ook de Rijndijk (een doorlaagdijk uit 1595), de Buitenwaai en de relictten van de oude Rijnloop. De samenhang van deze cluster van dwarsdijk-elementen met die rond de Battewaai is in vogelperspectief nog heel herkenbaar.

Blauwe bakens

De Spanjaardsdijk is in de moderne tijd voor een groot deel verdwenen. De overblijfselen komen meer en meer in de verdrukking door het intensieve ruimtegebruik. Maar nog altijd herinneren grote wielen aan de rampen die uiteindelijk het lot van de dwarsdijk bezegelden. Ze vormen de blauwe bakens van het tracé van de dwarsdijk. Samen met de dijk- en grachtrelictten en de tracésporen in de verkaveling vormen ze een uniek en kenmerkend geheel, een kostbaar cultuurhistorisch ensemble. Als je topografische kaarten, Google Earth en AHN erbij haalt, gaan de eigenschappen van de dwarsdijk pas echt opvallen. In het lijnenspel van wielen, dijk- en grachtesten en verkaveling komt de projectie van de dijk goed uit de verf. Ze roept het beeld op van een dijk die met strakke lijnen het landschap doorsneed, dwars door de verkaveling van een ouder boerenland.

Levendig voorstellen

Vanuit de omtrek van De Engel in Hien loopt het tracé noordwaarts, zwenkt bij de Kolk van Valkenier in noordwestelijke richting- de dijk mocht per se niet op Hemmens (Overbetuws) grondgebied belanden- en knikt bij de Linge iets verder westwaarts. Om daarna linea recta af te koersen op de Rijndijk, oostelijk van De Kei en tegenover de Buitenwaai in de Manuswaard. De lijnen van de Spanjaardsdijk volgend, kun je je nog levendig voorstellen welke wanhoopsdaad zich hier heeft afgespeeld: het vernielen van de Rijndijk om het overstromingswater uit de Over-Betuwe langs de dwarsdijk af te leiden naar het winterbed van de Neder-Rijn, naar een omgeving waarin verlande strangen nog herinneren aan de grote Rijnarm die in de zeventiende eeuw het dorp Opheusden verbond met de verder noordwaarts stromende Neder-Rijn.

Sporen van dijkherstel

Voorstelbaar wordt hoe vertwijfeld is geprobeerd de Neder-Betuwe te behoeden voor overstroming. Maar de wielen van de Spanjaardsdijk verraden dat dit ijdele hoop was en dat de Neder-Betuwe door overstromingsrampen werd getroffen. Toponiemen als Het Zand en het Hoge Zand aan de westkant van de kolken in Hien getuigen van de aanwezigheid van een dik pakket overslaggrond. Het is ontstaan doordat het water massa's zand had losgewoeld in

de doorbraakkolken en waaivormig had uitgestrooid over de omtrek. Sporen van dijkherstel (resten van uitlagen en een kwelkade) vertellen dat de dwarsdijk hier weer is gerepareerd. Daarentegen is rond de Battewaai 'leesbaar' dat hier geen moeite meer is gedaan om het dijkgat te beringen of te herstellen. Bij de kolk zoek je vergeefs naar sporen van een uitlaagdijk. Het gebied oogt als een door het water gehavend landschap: een dijk die doodloopt in een grote, diepe doorbraakkolk. Zonneklaar is dat de mens hier in de strijd tegen het water de handdoek in de ring heeft gelegd.

De Linge

De militaire functies van de Spanjaardsdijk (liniedijk/inundatiedijk) spreken misschien het meest rond de Linge. Het stroompje kruist het dwarsdijktracé in de omtrek van de Battewaai, waar ook een intact dijkstuk en zelfs resten van de gracht liggen. Je kunt je voorstellen dat de dwarsdijk op dit punt een sluis bezat waarmee de Linge kon worden opgestuwd. De Linge bestond nog uit twee weteringen, een Kleine en een Grote Wetering gescheiden door een wal, de Weteringswal. De sluis moest dus beide weteringen kunnen afsluiten. Als die dicht ging, liepen eerst de grachten vol water, vervolgens ook de komachtige laagten aan de Overbetuwse kant van de dwarsdijk. Op een geomorfologische kaart kun je die lage gronden nog goed onderscheiden. In een volgende inundatiefase zou ook het land op de oeverwallen onderlopen. Natuurlijk wilde ambtman Vijgh dat zijn Ambt Neder-Betuwe geen averij opliep bij het blank zetten van het voorland van de dwarsdijk. Toch was niet te vermijden dat Wely en het leeuwendeel van Hien- het Hiensche Veld- aan de vijandelijke kant van de dwarsdijk raakten. Bij inundatie zouden die polderdelen dus ook kopje onder gaan.

Tweede wachttorens

De afwatering van die 'buitendijkse' polderdelen en de aangrenzende gronden van Andelst, Zetten en Hemmen verliep via een leigraaf. Deze kruiste de dwarsdijk benoorden de huidige Kolk van Bruinsma. De leigraaf werd hier via een kleine sluis door de dwarsdijk heen geleid en stroomde in een oude restgeul rond de huidige Zandvoort richting het Dodewaardse Veld. Om op de Scherpenkamp, de puntige hoek tussen de Dalwagense Weg en de Linge, uit te monden in de Kleine Wetering. Bij de kleine sluis was het ook waar de Spanjaardsdijk een tweede wachttoren kreeg. Hij stond hier op het midden van de dwarsdijk, een uitgelezen plek om controle te houden over de sluizen van de leigraaf en de naburige Linge (zie kaart p. 78). Vanuit de wachttorens had je een weids uitzicht over het voorland van de dijk. De soldaten in de toren konden Spaanse troepen uit Nijmegen al van verre zien naderen. Ze konden dan snel een rook- of vuursein afgeven aan de wachttorens op het beginpunt van de dwarsdijk, bij de Waal. Deze redoute kon het alarmteken daarop snel doorgeven aan de wachttorens die verder stroomafwaarts langs de Waal stonden. Het seinvuurtje kon zich in ijltempo verplaatsen van Hien naar Tiel en van Tiel naar Gorinchem, achter de Diefdijklinie.

Volledige tracé

De meer-functionaliteit van de dwarsdijk valt hier en daar nog af te lezen aan de sporen van het dijktracé. Vooral in het gehucht "Nieuw Dijk" in Hien, rond het dijkstuk bij de Battewaai en in het gebied zuidoostelijk van De Kei in Opheusden. Een groenstrook wijst hier nog de ligging van de gracht aan. Hij stond bekend als Pasjes, een naam die verwijst naar het griendhout dat veel voorkwam op de zompige grachtdelen van de dwarsdijk. Het bestond uit hakhout van wilgen of elzen en werd geteeld op rabatten. Plaatselijk ontwaren we ook hier het volledige tracé omzoomd door sporen van de gracht en de bermsloot. Hoe dat tussengelegen terrein

oogde zien we nog fraai rond het dijkstuk bij de Battewaai. Tussen de dijk en de bermsloot ligt een brede grasstrook die moet zijn benut als kampementsterrein. Denkbaar is dat 's zomers een bredere tracézone kon worden gebruikt voor militair verkeer tussen het veer bij Opheusden en de Waaldijk bij Hien. Zowel de kruin van de dwarsdijk als de aangelegen groenstrook zullen dan zijn benut om troepen, voorraden en geschut te verplaatsen van de Rijn- naar de Waalkant of andersom. Dat zal intensief zijn gebeurd in de nazomer en het vroege najaar van 1591 toen het leger van Maurits hier meermalen in de startblokken stond voor de aanval op Nijmegen. In die dagen zal de hele groenstrook langs de dwarsdijk de aanblik hebben geboden van een bonte aaneenschakeling van tenten, huifkarren, paarden, haardplaatsen, waarboven rokende ketels hangen, en stalletjes waarin marketentsters hun waren aanbieden en smeden gloeiende hoefijzers in juiste vorm hameren.

Boerderij Het Zand

De relictten van de dwarsdijk ademen nog de waterstaatkundige en militaire functies van de Spanjaardsdijk. Nadat de dijk die functies had verloren, waren de bewoners er als de kippen bij om profijt te trekken van de overgebleven dijkstukken, grachten en kolken. Zo werden sommige dijkstukken begin negentiende eeuw omgetoverd tot huisterp. Begrijpelijk in een tijd dat de rivieren nog een grote bedreiging vormden en het water met iedere overstroming hoger klom. Een voorbeeld van iemand die rond 1830 wel raad wist met de agrarische kansen rond de dwarsdijk is boer Johannes Sipman. Sipman kwam uit Opheusden en was eigenaar van boerderij Het Zand in Hien. Zijn huis stond hoog en droog op een dijkstuk. Grote delen van het dijktracé vormden weiland. Elders op het tracé lagen een bongerd en een tuin. De twee kolken die boer Sipman bezat zullen hem voordeel hebben gebracht dankzij visserij en jacht. Vlakbij het grote wiel lagen dijkputten begroeid met rijshout en geriefbos. Ook elders in Hien werd er gewoond en geboerd op het dijktracé en plukten de bewoners letterlijk de vruchten van de rijke stroomruggen. In de 19e eeuw nam hier de fruitteelt een hoge vlucht en kwamen er ook huizen bij, vooral rond "Nieuw Dijk".

Gekoesterde ankerpunten

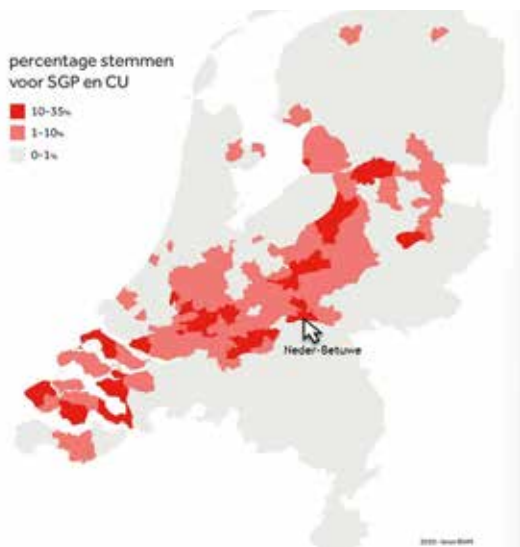
Een opvallend verschil ontstond zo met het noordelijke tracé waar lange tijd openheid en verlatenheid troef waren. Het dijktracé doorkruist hier grotere komgebieden, waar veldnamen als Biezenweide en Rietham getuigen van het natte karakter. Circa 1830 was de dwarsdijk tussen de Battewaai en de Rijndijk nog in ongerepte staat. De dijk werd hier gebruikt als weg, net als in de Spaanse tijd. Hij was eigendom van de gemeenten Opheusden en Dodewaard. Nog vóór 1871 is het Opheusdense deel van de dwarsdijk geslecht om plaats te maken voor boerenland. Het Dodewaardse tracédeel, bij de Battewaai, bleef voor een groot deel gespaard. Elders zouden nog tal van relictten van de Spanjaardsdijk verdwijnen; ruilverkaveling en aanleg van auto- en spoorwegen eisten hun tol. Tegelijkertijd is de boomteelt opgerukt, zowel langs het zuidelijke als het noordelijke deel van het dijktracé. Voorheen zo kenmerkende verschillen binnen het dijktracé zijn vervaagd of verdwenen. Het landschap mag dan ingrijpend zijn veranderd, de relictten van de Spanjaardsdijk zijn hier daardoor des te belangrijker geworden als gekoesterde ankerpunten in de tijd.

Het cultureel erfgoed van geloof en tradities; Waalfrontier sprekend als fameuze grens tussen Boven en Beneden de Moerdijk

Generaties lang was de Waal een frontier bewaakt door een schier eindeloos lint van wachttorens. Achter dit front begon prompt de Reformatie gestalte te krijgen. Er werd hier vinnig jacht gemaakt op de katholieken omdat de vijand in de buurt was. Maar de dominees kregen amper voet aan de grond bezuiden de Waal, in het Land van Maas en Waal dat onder sterke Spaanse en Roomse invloed bleef staan. Al met het Twaalfjarig Bestand viel op dat zich in ons land een culturele scheiding aan het voltrekken was die doet denken aan het huidige Boven en Beneden de Moerdijk. Adriaen Pietersz. van de Venne schilderde in 1614 een allegorische voorstelling van de zieltjeswinnerij van protestant en katholiek aan weerszijden van een groot water (zie hierna). Predikanten en Roomse zielenherders in boten sloven zich uit om met netten 'zielen' te vangen. In beide kampen kijkt een groot publiek met voorname figuren geboeid toe. Het schilderstuk dateert uit de tijd dat de kanonnen zwegen en in de Republiek kerk en overheid meer adem kregen om het gedachtegoed van de Reformatie te laten landen in alle lagen van de samenleving, in het bijzonder bij het volk.

Bijbelgordel

Verteld is al dat vooral in die tijd de touwtjes werden aangehaald om de levenswandel van de ruwe inwoners te 'polijsten'. Maar ook aan katholieke zijde van de Waal speelde zich een reformatie af die in het teken stond van devotie en soberheid. Toch bleef binnen het Roomse geloof nog volop ruimte voor (religieuze) kunst, wonderen, openbare geloofsuitingen als processies en bedevaarten en allerlei folklore, zoals kermis, carnaval en paasvuren. Eerst was dit alles nog verborgen aanwezig, maar vanaf eind achttiende eeuw heerste er godsdienstvrijheid in ons land en kon de Katholieke Kerk zich opmaken voor maatschappelijk eerherstel en terugkeer in de dorpen, wat gepaard ging met veel pracht en praal. De jaren van het Rijke Roomse Leven braken aan. Maar na de Tweede Wereldoorlog, in de jaren zestig, kwam daarin verandering; de kerken begonnen leeg te lopen. Al bleef het dagelijkse leven doordrenkt van Roomse gewoonten. Maar terwijl de godzaligheid aan de zuidkant van de Waal op de retour ging, bleef de bevindelijkheid aan de noordzijde, in de Neder-Betuwe, gedijen. Deze streek raakte geheel in de invloedsfeer van de Bijbelgordel die vanuit de Neder-Betuwe de Gelderse Vallei indraait en via het noordelijk deel van de Veluwe richting Overijssel loopt.

Immaterieel erfgoed

Deze- latere(!)- ontwikkelingen versterkten de Waal als grens tussen Calvinistische godvrezendheid en Roomse pluk-de-dag godsvrucht. Veelzeggend is nog altijd het verschil dat je vanaf de dijk ziet tussen de godshuizen: aan de noordkant van de Waal de sobere Romaanse kerkjes in dorpen als IJzendoorn, Dodewaard en Hien, aan de zuidkant van de rivier de hemelbestormende neogotische kerken in dorpen als Dreumel, Boven-Leeuwen en Druten, symbolen van katholieke emancipatie. Rond de Waal ervaar je ook nog altijd het verschil in tradities tussen beide kanten van de rivier, de oorverdovende stilte op de zondag en kerkelijke hoogtijdagen in plaatsen als Ochten en Opheusden met de kerkgang van een stemmig uitgedost publiek, vrouwen met hoeden op. En het geschal dat vanuit het zuiden over de Waal galmt, als in het Land van Maas en Waal de bonte carnavalsoptochten door de straten gaan of de dorpskermissen tot leven komen. Onwillekeurig gaan de gedachten naar de tijd waarin de kiemen van deze culturele verschillen zijn gelegd, de tijd van de zieltjeswinnerij aan weerszijden van een frontier dat zich tussen de Betuwe en het Land van Maas en Waal ontpopte als scheidslijn van Reformatie en Contra-Reformatie. Deze culturele grens vormt nog belangrijk immaterieel erfgoed dat niet kan worden losgezien van de Tachtigjarige Oorlog en het generaties lang voortbestaan van een frontlinie – de Mauritslinie- langs de Waal.

Nergens spreekt de scheiding tussen het ingetogen en het joviale deel van ons land meer dan rond de Waal tegenover Neder-Betuwe. Ze wordt gesymboliseerd door sobere Romaanse kerkjes aan de noordzijde (kerk Hien, in het midden) en hemelbestormende neogotische kerken aan de zuidzijde (kerk Dreumel tijdens de kermis, rechts).

Het indrukwekkende schilderij "De Zielenvisserij", gemaakt door Adriaen Pietersz. van de Venne in 1614. Het is een allegorische voorstelling van de bekeringsijver tijdens het Twaalfjarig Bestand van protestantse (links) en katholieke (rechts) geestelijken en staatslieden aan weerskanten van een groot water.

Redoutes op nieuwe leest; inspirerende handreiking om het verhaal van de Mauritslinie door te geven aan de toekomst

'Muziekles' om 'de melodie' van de Mauritslinie te laten 'opklinken' in vernieuwing

De gemeente Neder-Betuwe herbergt een schat aan relictten van de strijd tegen Spanje, soms nog waarneembaar, soms verborgen in de bodem of in de bebouwing. Verbonden hiermee is een uniek en trots verhaal over het aandeel van de Neder-Betuwe in de strijd die leidde tot de geboorte van Nederland. Een belangrijke rol was hierbij weggelegd voor prins Maurits van Oranje en zijn soldaten. Maar ook voor de bestuurders van het Ambt Neder-Betuwe en de streekbewoners die zich stilaan ontwikkelden van ruw gebolsterde onderdanen van de koning van Spanje tot meer ingetogen, loyale ingezetenen van een piepjonge republiek. De cultuurhistorie van de Mauritslinie is daarom een belangrijke identiteitsdrager van Neder-Betuwe. Haar rijkdom aan relictten en verhalen verdient om te worden doorgegeven aan de nieuwe generaties. Daarbij kan ze een rijke inspiratiebron zijn voor het stimuleren van zelfbewustzijn, thuisgevoel en verbondenheid in een stormachtige tijd, een tijd die weer helemaal in het teken van verandering en ontwikkeling staat.

Monsteropgaven

Die dynamiek gaan we ook ervaren in de leefomgeving. Van alles staat er in Neder-Betuwe te gebeuren, van Waaldijkversterking, delfstofwinning en natuurontwikkeling in de uiterwaarden, woningbouw en aanleg van klompenpaden in de dorpen tot het realiseren van waterberging, natte natuur en fietspaden rond de Linge. Op de achtergrond spelen de monsteropgaven vanuit het klimaat om de gemeente ook voor de toekomstige inwoners leefbaar te houden. Zo moet er flink wat meer ruimte worden vrijgemaakt om water te sparen voor tijden van droogte en om bij wolkbreuken het hemelwater te kunnen verwerken. Maar denk ook aan de maatregelen om voor dier en plant gezond water te krijgen in sloten, plassen en bodem en om bos, bomen en struweel aan te planten voor meer schaduw en bescherming tegen hittestress. De bedoeling is dat natuur en biodiversiteit gaan gedijen bij al die ingrepen. Verder is het zaak om ruimte te scheppen voor windturbines en zonnevelden om bij te dragen aan de broodnodige energietransitie.

Landschapsontwikkelingsplan

Een uitdaging voor de gemeente is het vinden van een optimale balans tussen de belangen die in het spel zijn. Hoe kun je belangen als wonen, werken, energie, water, natuur en erfgoed op elkaar afstemmen? Vergeet vooral de participatie niet want die kan ervoor zorgen dat de inwoners de vernieuwing omarmen. De gemeente beseft dat de cultuurhistorie hierbij een sleutelrol kan spelen. Ze heeft daarom moeite gedaan om samen met de inwoners een betere voorstelling te krijgen van het erfgoed van Neder-Betuwe. Dit resulteerde onder andere in de uitgave van het boek "Een schatkist met toekomstwaarde" in 2019 en het opstellen van een cultuurhistorische waardenkaart van de hele gemeente in 2020. De ervaringen inspireerden de gemeente tot de slogan "We bouwen voort op wat onze 'voorouders' ons nalieten." Dat dit geen holle frase is laat het nieuwe Landschapsontwikkelingsplan (LOP) van Neder-Betuwe zien. Het LOP komt met een serie oplossingen voor de dag die volledig in het teken van duurzaamheid staan. Bedachtzaam bouwen ze voort op de unieke landschappelijke kwaliteiten van Neder-Betuwe om de "transformatie naar een mooi, veilig en functioneel landschap van de toekomst te stimuleren".

Horizon verbreden

Het nieuwe LOP knoopt aan bij het moderne omgevingsbeleid van de overheid. Voortaan wordt van ontwikkelaars verwacht dat ze hun horizon verbreden en integraal kijken naar ruimtelijke opgaven, kansen en oplossingen. Alles draait om het grote plaatje bij het maken van plannen voor de leefomgeving. Zo hoort er bij de bouw van een woonwijk niet alleen aandacht uit te gaan naar de huizen en wegen maar ook naar het water, de bodem, het landschap, de biodiversiteit, de gezondheid en het cultureel erfgoed (identiteit). Deze manier van plannen maken vraagt om inzet van brede kennis. En om creativiteit om ruimtelijke belangen te vervlechten, harten en hoofden te winnen en zo te stimuleren tot betrokkenheid van de inwoners.

Planmatig

Goed nieuws dus voor de cultuurhistorie, zoals die van de Mauritslinie. Ze kan in beginsel altijd meedoen bij ruimtelijke planvorming. Het kan hierbij gaan om inpassing van relictten, zoals die van de Spanjaardsdijk. Of om het verbijzonderen van verhaalplekken, zoals redoutelocaties. Zo ontstaan kansen om een cultuurhistorisch thema planmatig te laten spreken in het landschap. Steeds wordt hierbij meegelift op een nieuwe ontwikkeling. Maar hoe combineer je cultureel erfgoed met vernieuwing? Door het net zo aan te pakken als onze voorouders!

Kringloop-ijver

Door de eeuwen heen gooiden ze nooit zo maar iets weg maar borduurden ze slim voort op beproefde oplossingen. Zo leden redoutes vaak een nieuw leven als boerderij of dorpscafé, werden verlaten stukken van de Spanjaardsdijk gebruikt als vloedheuveld, werden zompige delen van een afgedankte gracht benut voor vriendteelt, werd een oud dijkstuk herdoopt tot ontsluitingsweg voor het eenzame boerenland, kregen de doorbraakkolken van de Spanjaardsdijk nut als viswater, jachtdomein en waterbron, werden in de 18e eeuw en 19e eeuw eerst plannen gemaakt om de Spanjaardsdijk weer om te toveren tot een liniedijk, later om hier een verbindingskanaal tussen de Waal en de Neder-Rijn aan te leggen. De verbindingdijk van Maurits zou dan zijn herschape in een verbindingskanaal. Dankzij die 'kringloop-ijver' van de vroegere generaties is een belangrijk deel van de Spanjaardsdijk eeuwenlang bewaard gebleven! Waar die ijver heeft plaatsgemaakt voor eenzijdige vernieuwing zijn in de moderne tijd kostbare elementen verdwenen.

Inspirerende 'muziekles'

Maar dat kan nog altijd ten goede keren als we ons verdiepen in een inspirerende 'muziekles' om de identiteit herkenbaar over te brengen in vernieuwing. We hebben het over transpositie. Het begrip komt uit de muziekwereld en betekent: het omzetten van een muziekstuk naar een hogere of lagere toonsoort. Iedere noot van de oorspronkelijke compositie wordt gelijkmatig verhoogd of verlaagd. Analoog hieraan zou je vervaagde of verdwenen cultuurhistorie op een herkenbare manier kunnen omzetten naar eigentijdse functies, vormen, materialisaties, sferen en kleuren. Alle Muzen blazen hun deuntje mee om het verhaal uit te dragen, met beeldende kunst, vertelkunst en dichtkunst. Maar ook met theater, muziek en dans. Ontwikkeling biedt zo eindeloos veel kansen om mensen met alle zintuigen te laten proeven van het trotse verhaal van hun omgeving.

Metaforische betekenis

Hierna volgt een 'prinselijk appel' om de verhaallijn van de Tachtigjarige Oorlog via transpositie tot leven te wekken. Het is verlucht met voorbeelden van kruisbestuiving tussen cultuurhistorie en vernieuwing. De noten en notenbalken krijgen bij transpositie metaforische betekenis. De balken doen denken aan de verhaallijnen, de noten aan de verhaalplekken. Ze prikkelen om met de regie van een dirigent te kijken naar kansen om het verhaal, zoals dat van de Mauritslinie, door te geven in nieuwe ontwikkelingen. Dit nodigt uit om stelselmatig aandacht te schenken aan de verhaalplekken en deze in onderling verband te laten ervaren. Het thema van de Mauritslinie kan zo pas echt aantrekkelijk worden voor toerisme/recreatie en vrijetijdseconomie. Ook al omdat het verleidt tot samenwerken met andere gemeenten, van de Kinderdijk tot de Gelderse Poort en van de Gelderse Poort tot Kampen! Neder-Betuwe kan zich hiermee op een unieke wijze profileren rond een verhaallijn op deltaniveau die alle Nederlanders kan verbinden.

Transpositie: een inspiratieplanologie voor beleving van verhaallijnen.

Ruimtelijke ontwikkelingen bieden oneindig veel kansen om in te spelen op de cultuurhistorie, in hun hoedanigheden (links) en in hun dimensies (rechts).

Ruimtelijke ontwikkeling; aard

- Wonen/werken
- Verkeer
- Natuur
- Water
- Recreatie/toerisme
- Duurzaamheid/klimaatadaptatie
- Kunst (De Muzen; beeldende kunst, theater, dichtkunst etc.)

Ruimtelijke ontwikkeling; aspecten

- Functie
- Vorm
- Materie
- Kleur
- Sfeer

Laat de melodie van de Mauritslinie horen in vernieuwing

- Vergelijk de verhaalplekken van de Mauritslinie met de noten van het muziekschrift
- Vergelijk de lijnen die de verhaalplekken verbinden met de lijnen van een notenbalk
- Beschouw de verbinding tussen het verleden en de toekomst als een herkenbare omzetting van de ene toonsoort naar de andere

Maurits van Nassau, prins van Oranje, geschilderd door Michiel Jansz. Van Mierevelt.

Exercitie in transpositie;
voorbeelden.

Zomerdijk

Teeltkas

Struindijk

Gedenkkas

Kwelkom

Verdwenen kapel

Wachttoren

Waterbergingskom

Speelkapel

Woontoren

Korenmolen

Krijgsredoute

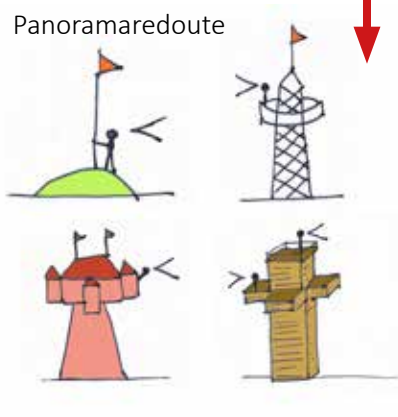
Cultuarpolder

Herinneringsmolen

Panoramaredoute

Natuurpolder

Koeiendijk

Schuurberg

Begrenzende hagen

Floradijk

Huisberg

Verbindende hagen

De Mauritslinie als inspiratie voor nieuwe ontwikkeling; vanuit principes naar concrete voorbeelden

Hierboven hebben we laten zien volgens welke principes je de cultuurhistorie van de Mauritslinie kan laten meeliften met vernieuwing. Hieronder gaan we in op voorbeelden waarbij die principes concrete vormen aannemen. We onderscheiden hierbij twee hoofddassen: het Waalfrontier met zijn lint van redoute- en verhaalplekken- rond de Waaldijk en in de uiterwaarden- en het haaks hierop gelegen lint van relictten en verhaalplekken van de Spanjaardsdijk, een zone in het smalste deel van de Betuwe die van oudsher uitnodigt tot het leggen van een verbinding tussen de dijk en uiterwaarden langs de Waal en die langs de Neder-Rijn. We sluiten aan bij de ruimtelijke kansen in de verschillende deelgebieden bij het uitpluizen van voorbeelden van inpassing waarmee 'Oranjes Rots' nieuw elan kan krijgen in de branding van de moderne tijd.

Meerdere vliegen

We trappen af met een aantal tips over hoe redouteplekken een speciale plaats kunnen krijgen in een ruimtelijke ontwikkeling. Hierbij kunnen meerdere vliegen in een klap worden geslagen: mensen krijgen een beeld van de historie van die plekken, ervaren er de huidige schoonheid aan natuur en landschap maar worden ook verleid tot een doorkijkje naar de toekomst. Behalve de serie verhaalplekken van de Waalredoutes krijgt het lint van relictten van de Spanjaardsdijk aandacht. Voortbouwend op de ideeën van het LOP, reiken we een inspiratiebeeld aan van het landschap van de Spanjaardsdijk in de toekomst. De rijke cultuurhistorie hiervan heeft de rol van aanjager in het streven om van Neder-Betuwe een vitale, klimaat-robuste gemeente te maken. Tot slot volgen ideeën om het verhaal van de Mauritslinie in algemene zin te beleven en de gemeenschap van Neder-Betuwe nog enthousiaster te maken. De jeugd komt ook in actie!

○ **Beleving van het lint van het Waalfrontier**

In de komende jaren gaat het landschap van de Waaldijk flink op de schop omwille van de hoogwaterveiligheid. De dijkversterking gaat hier en daar ook gepaard met aandacht voor cultuurhistorie. Kansrijk is met name de omgeving van de dijk bij de Batterijen in Ochten waar de Betuwelinie aansloot op de Waaldijk. Hier liggen nog sporen van fort Ochten, de zuidelijke evenknie van fort De Spees bij Kesteren. In de buurt van de Batterijen was het ook waar rond 1635 een wachttorens oprees. Om precies te zijn op de schaaldijk pal beneden de "Groote Waij" (westelijk deel van de huidige Grote Kolk), een plek ook waar de dijk moet zijn doorgestoken om de Betuwe te behoeden voor Spaanse bezetting (zie kaart p. 55). In deze omgeving gloren kansen om de educatie over de Betuwelinie te combineren met gepaste aandacht voor de Mauritslinie. Beide verhaallijnen onderstrepen de strategische sleutelbetekenis van De Neder-Betuwe door de eeuwen heen. De omgeving van de Batterijen is ook een cultuurhistorische hotspot geworden in de natuurplannen voor de Gouverneurspolder (zie hieronder).

De Engel

Een andere kansrijke plek is de omgeving van herberg De Engel. Het hier nog gave tracédeel van de Spanjaardsdijk sluit herkenbaar aan op de Waaldijk. Aan de overkant van de dijk- in een beschutte hoek van de uiterwaarden- ligt herberg De Engel. Op de inventarisatiekaart (p. 56-57) zien we dat hier een redoute op de dwarsdijk stond die na een dijkverlegging is vervangen door een exemplaar aan de binnenzijde van de dijk. Verder was het rond de strang bij De Engel waar de Staatse riviervloot in 1591 voor anker ging. In Hien was het in die dagen een komen en gaan

van krijgsvolk; zover het oog reikte zag je tenten, kramen en kampvuren langs de dwarsdijk. Vast komen nog eens archeologische sporen van dit spektakel aan de vooravond van Maurits' aanval op Nijmegen voor de dag. Al met al is de buurt van De Engel een uitgelezen plek om het verhaal van de Mauritslinie uit te dragen. Dit gaat vooral imponeren rond een moderne verbeelding van de redoute die hier ooit waakte tegen Spaanse terreuracties over de Waal.

Midden-Waal

Intussen komt er schot in de planvorming voor de noordoever van de Midden-Waal. Een gebied bestaande uit de Hiensche Waard, de Gouverneurspolder en de Willemspolder. Zand- en kleiwinning leidt hier een complete metamorfose van de uiterwaarden in waarbij de polders worden teruggegeven aan de rivier. Alles komt hier in het teken van hoogwaterveiligheid, biodiversiteit (Natura 2000) en recreatie te staan. Hoog dynamische natuur met een wirwar van grote meestromende geulen, kleine krekens en eilanden gaat het beeld bepalen. Kriskras door de wetlands lopen fiets- en struinroutes. Ook de cultuurhistorie krijgt aandacht, prominent zelfs in de uiterwaarden tegenover de Batterijen. Gestreefd wordt hier naar markering van de relictten van fort Ochten en aanleg van wandelpaden. Dit idee maakt deel uit van een breed plan om het dorp Ochten over de dijk heen naar de Waal te lokken, back to the roots.

Veerhaven

Dit laatste gebeurt op grootse wijze rond gebied de Veerhaven, aan de zuidkant van Ochten. Een scala aan ingrepen wordt hier geclusterd om te komen tot een unieke vorm van beleving van de Waal. Zo wordt de oude veerhaven herdoopt tot aanlegplaats voor recreatievaartuigen zoals de Waaltaxi en kleine rondvaartboten. Ook gaat een nieuwe hoogwatergeul zorgen voor meer rivierdynamiek, natuur en biodiversiteit. Langs de buitenzijde van de dijk komt een hoogwatervrij terrein bestemd voor parkeerplaatsen en een TOP (Toeristisch Overstap Punt). De omgeving wordt voor jong en oud extra aantrekkelijk gemaakt met voorzieningen als een natuurtribune, een natuurspeelplaats en struin- en wandelroutes die de uiterwaarden in leiden.

Panoramisch infopunt

Gebied Veerhaven belooft hét toeristisch-recreatieve portaal van Neder-Betuwe te gaan worden. Het gebeurt allemaal rond de plek waar de redoute aan de Ochtense veerweg moest waarschuwen tegen pogingen van de Spanjaarden om de Waal over te glippen (zie kaart p. 55). Een eigentijdse wachttorens zou dan ook een welgekozen oplossing zijn als panoramisch infopunt voor toeristen en recreanten. Een punt om te verleiden en te verwijzen, uitleg te geven over de historische en landschappelijke parels van Neder-Betuwe en te vertellen over water, dijken, noeste arbeid, bevindelijkheid en uitdaging, kortom: het grote verhaal van Neder-Betuwe waarin de thema's strijd tegen het water (wielen/'1995-crisis'), Romeinse Limes, Mauritslinie, Grebbelinie en Tweede Wereldoorlog samenkomen. Het TOP biedt dan ook een gouden kans voor Neder-Betuwe om aan de weg te timmeren met zijn schat aan cultuurhistorie.

Reuring langs de Waal

Volop reuring dus langs de Waal en dat biedt ook legio kansen om vanuit de ontwikkelingen creatief aan te knopen bij de verhaallijn van de Mauritslinie. Op de inventarisatiekaart (p.52 e.v.) tellen we zeven redoutes in de uiterwaarden en een veertiental langs de dijk. Kansrijk ogen vooral de redouteplekken in de uiterwaarden omdat hier soortgelijke ontwikkelingen spelen. In het grotere ruimtelijke plaatje dienen zich in de uiterwaarden ook meer mogelijkheden aan

om werk met werk te maken, ingrepen op de ene plek voor de rivier te compenseren op een andere plek en bezoekers een relatie tussen de verhaalplekken te laten ervaren. Bijzonder is dat op twee plekken in de uiterwaarden concrete sporen van een redoute lijken te liggen. Het gaat hier om mogelijke archeologische relictten van een redoute met gracht en omwalling en een schaduwwijke heuvel waarop een wachttoren moet hebben gestaan (zie p. 75 e.v.). De redouteplekken in de uiterwaarden vallen dus uiteen in twee categorieën, een categorie mét en een categorie zonder tastbare overblijfselen.

'Kiekover'

Vele wegen leiden naar Rome wat betreft het zichtbaar maken van redoutes. Belangrijk is steeds dat ze verwante kenmerken vertonen waardoor ze herkenbaar blijven als expressies van dezelfde verhaallijn. De gemeente Rijnwaarden (tegenwoordig Zevenaar) liet zelfs een huisstijl uitdenken voor het verwijzen naar redoutes die in haar landschap hebben gestaan. Veel te leren valt er ook van de initiatieven in Gelderland en Brabant om redoutes in een modern jasje te laten terugkeren. Het gaat hierbij om landart-verbeelding, deels historiserend, als toren of schans, deels indirect verwijzend. En wel als kleine piramide of 'kiekover' met een uitgekiende geometrische opbouw. Verder is er een Brabants voorbeeld van reconstructie van een historische redoute. Zie navolgend overzicht van denkbare oplossingen voor verbeelding van redoutes.

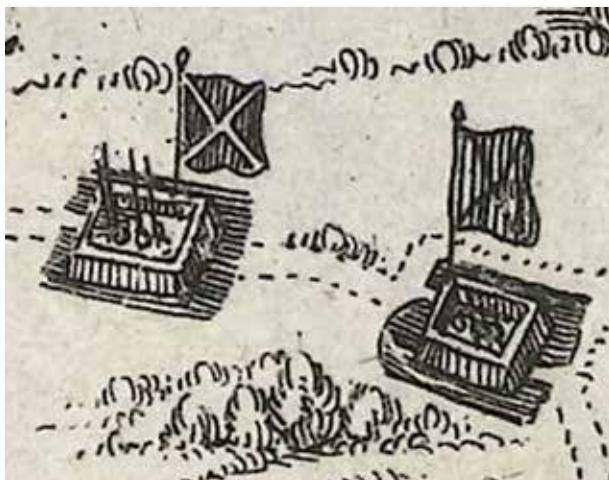
Win-win aanpak

Reconstructie historische redoute

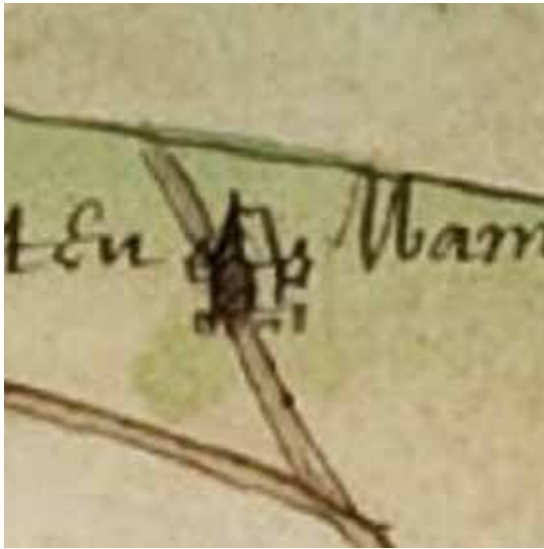
Reconstructie van een redoute bij Leurse Haven in Etten-Leur volgens een plan van Boskalis

Landart; historiserende verwijzing naar een redoute zonder wachttoren

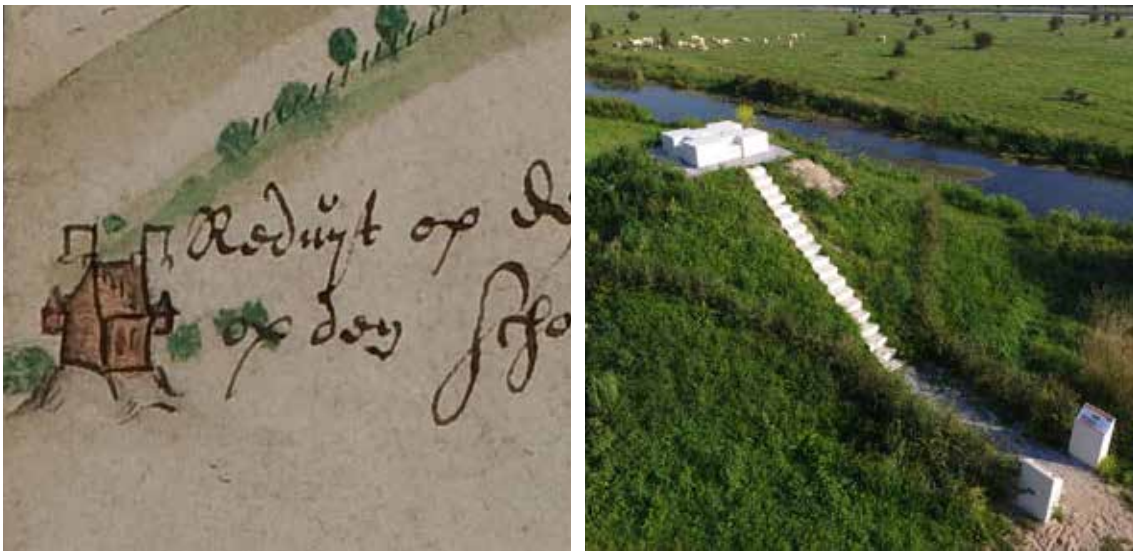
Landart-verwijzing naar een redoute in de Lage Vuchtpolder bij Breda naar het ontwerp van Merel van der Linden. Foto: Esmeralda Holman

Landart; historiserende verwijzing naar een redoute met wachttoren

Landart-verwijzing naar een redoute bij Bommel naar een ontwerp van Jeroen Hoogstraten

Landart; abstracte verwijzing naar een redoute met wachttoren

Landart-verwijzing naar een redoute bij Lobith-Herwen naar een ontwerp van Paul de Kort

Mogelijkheden dus te kies en te keur. Sommige ontwerpen lenen zich meer voor win-win situaties dan andere. Succesvol bleken vooral de piramidetjes. Met de bouw ervan is steeds slim gebruik gemaakt van grond die vrijkwam bij delfstofwinning. Andere kansen ontstonden als gevolg van aanleg van moerassen, die rond de redoutes allures kregen van grachten. Zo'n win-win aanpak is natuurlijk ook goed voor de portemonnee. De piramide-redoutes zijn dan ook inspirerende staaltjes van omgevingskwaliteit, mogelijk geworden dankzij inventiviteit en samenwerking.

Geluidswandelingen

Een cruciaal aandachtspunt bij het ontsluiten van redouteplekken is het uitwerken van een plan om ze in onderling verband, dus de verhaallijn in fysieke zin, te laten beleven. Onmisbaar zijn daarbij belevingsroutes en informatiedragers waarbij geput kan worden uit een waaier aan mogelijkheden, in het veld en digitaal met gebruik van QR-code/app. De bedoeling is dat de cultuurhistorie niet alleen virtueel te beleven valt maar dat ze door de inwoners vooral wordt ervaren als een tastbare kwaliteit van de leefomgeving. Je laat je daardoor ook nog eerder meenemen in de tijdreis van het verhaal, vooral tijdens podwalks, verhalende geluidswandelingen. Een fraai voorbeeld hiervan is de podwalk van de populaire NPO-serie 'Het Verhaal van Nederland' in Buren (<https://hetverhaalvannederland.ntr.nl/podwalks/buren/>)

o Beleving van het lint van de Spanjaardsdijk

Het is al gezegd: de Spanjaardsdijk was een vitale verbinding door zijn ligging in het smalste deel van de Betuwe. Het krijgsvolk van prins Maurits kon hier rap de oversteek maken van de Rijn- naar de Waalkant en andersom. De dwarsdijk deed ook nog dienst als linie- of inundatiedijk die in het begin vooral een uitvalsbasis moest bieden aan het Staatse leger voor de aanval op Nijmegen. De dwarsdijk maakte in die dagen deel uit van de Staatse hoofdlinie. Door de sluizen in de Linge bij Opheusden en de leigraaf in Hien te sluiten kon het voorland van de Spanjaardsdijk onder water worden gezet. Eerst stroomde het opgestuwde water naar de grachten, daarna naar de natuurlijke laagten – de kommen- aan de oostkant van de dwarsdijk. Uiteindelijk gingen ook de hogere gronden – waaronder de oostelijke delen van Hien en Wely – kopje onder. Behalve als verbindings- en linedijk functioneerde de Spanjaardsdijk als dwarsdijk die de Neder-Betuwe moest behoeden voor overstroming. Hij diende dan ook als leidijk die het overstromingswater uit de Over-Betuwe kon afleiden- dwars door of over de Rijndijk van Lakemond heen- naar de uiterwaarden.

Flessenhalspositie

Met feeling voor 'muziek' (zie boven) kan deze 'duizendpootdijk' weer eigentijds tot leven worden gewekt. Grote kansen dienen zich aan vanuit het streven naar een gemeente die berekend is op de uitdagingen rond het klimaat. Gelegen in het nauwste deel van het gebied tussen Neder-Rijn/Lek en Waal/Merwede (van de Gelderse Poort tot de Kinderdijk!), is Neder-Betuwe extra kwetsbaar. Vooral wat betreft de wateroverlast. Maar die flessenhalspositie van de streek kent ook plussen! Zo biedt ze extra kansen om een 'brug van duurzaamheid' te slaan tussen de Waal en de Neder-Rijn, twee groenblauwe hoofdstructuren met megacapaciteit om elkaar te bestuiven. In feite is het bedje hiervoor voor een deel al gespreid in het LOP van Neder-Betuwe.

Kansenkaart

Dit plan speelt in op de klimaatuitdagingen en biedt een handvat voor het duurzaam inrichten van het landschap. Geprofiteerd wordt hierbij van een Kansenskaart die is gemaakt om de Regio Rivierenland klimaatbestendiger te maken (zie bijlage B). Dat gebeurt met integrale aandacht voor bodem/landschap, biodiversiteit, groenblauwe dooradering, waterberging, waterkwaliteit, duurzame energie en recreatie. De Kansenskaart onderscheidt buitendijkse gronden- de uiterwaarden- en binnendijkse gronden: de schaduwrijke oeverwallen waarop de dorpen zijn ontstaan en de van oudsher open komgebieden in het hartje van de streek. Deze lagere gronden spelen een cruciale rol in de klimaatadaptatie van het landschap. Ze worden voor een groot deel “blauwe boezem” genoemd, gebieden waar water kan worden ‘geparkeerd’. En waarin natte hooilanden, weidevogelgraslanden en grienden kunnen worden afgewisseld met zonnevelden.

‘Klimatschappen’

Bijzondere accenten worden gelegd op binnenwegen met veel activiteit vaak op de overgang van oeverwal naar kom. In de omgeving hiervan zijn ‘klimatkwartieren’ gedacht: hotspots van groene en blauwe ingrepen aan de rand van een drukke zone met woonwijken en bedrijventerreinen. Het LOP rekent bij dit alles op commitment van de inwoners en samenwerking tussen landeigenaren en andere stakeholders. Water moet de leidende factor worden bij het duurzaam inrichten van de gronden. Belanghebbenden kunnen hun krachten bundelen in ‘klimatschappen’ (zelforganisatie) en hierbij worden bevestigd door gezond eigenbelang. Net als de boeren uit de vroegere tijd van de waterschappen die als belanghebbende grondeigenaren allen een aandeel hadden in de bouw en het onderhoud van een dijk of landswetering (systeem van verhoefslaging).

Beloftevolle ‘dwarsligger’

De duurzame opgaven bieden allerlei meeliftkansen voor de relictten van de Spanjaardsdijk. Deze hebben grote potentie om niet alleen het verhaal van prins Maurits maar in het kielzog hiervan ook moeder Natuur en het duurzame landgebruik door te geven, van de Waalkant naar de Rijnkant en andersom. Het heeft allemaal te maken met de bijzondere rol die het LOP toekent aan de “dwarsliggers”, de oude, haaks op de rivierdijken gelegen, zijkaden en liniedijken van Neder-Betuwe. Zij worden gezien als kansrijke lijnstructuren om het groen vanaf de lommerrijke oeverwallen te laten oprukken naar de vlakke komgebieden van de streek. Dit schept extra kansen voor de Spanjaardsdijk, die op de Kansenskaart oogt als een beloftevolle ‘dwarsligger’.

Aquatische steunpilaren

De iconische waarde hiervan en de uitdagingen voor de toekomst zouden stakeholders kunnen inspireren om zich te verenigen in een ‘klimatschap’ dat aan de slag gaat met maatregelen waarbij de Spanjaardsdijk trekjes krijgt van een verbindingdijk nieuwe stijl, een dijk die hinkstap-springend de natuur van Waal en Neder-Rijn onderling verbindt. De vier grote wielen van de Spanjaardsdijk vormen hierbij aquatische steunpilaren. Dat geldt ook voor het blauwe acces van de dwarsdijk, de Linge. Deze wordt op den duur omzoomd door natuurvriendelijke oevers (nvo’s) en verspreide retentiebekkens (op de klei). Het oeroude stroompje wordt ontwikkeld als ecologische verbindingzone waar je tussen Hemmen en Opheusden ook langs kunt fietsen en wandelen. Het pad hiervoor gaat deel uitmaken van een doorgaande fietsverbinding van Doornenburg richting Opheusden. Het acces van de Boven-Linge belooft dan ook een belangrijke recreatie-as te worden voor de hele streek. Het punt van samenkomen van Linge en dwarsdijktracé leent zich daardoor voor het ontwikkelen van een toeristisch entrepunt voor Neder-Betuwe.

Mozaïeklandschap

De ideeën van de Kansenskaart hebben geïnspireerd om een voorstelling te maken van de Spanjaardsdijk als klimaatadaptieve 'dwarsligger'. Zijn vroegere functie van linie- en inundatiedijk komt uit de verf doordat grachten en komgebieden in het voorland van het dijktracé gaan opvallen dankzij natuurontwikkeling en waterberging. Een eerste stap kan zijn herstel van oude waterlopen en aanleg van natuuroevers langs watergangen in en aan de oostkant van het dijktracé. In combinatie met akker- en weideranden rijk aan bloemen, houtsingels en bosjes kan een groenblauw mozaïeklandschap ontstaan. De vegetatie is hier afwisselend doordat ze steeds karakteristiek is voor het type natuurlandschap: oeverwal, kom of uiterwaarden.

Eigentijdse leidijk

De tracérelicten zelf geven de natuur door in de vorm van bloemenweiden, struweel, water, griendjes en bongerds. Zo ontstaat een eigentijdse leidijk die de gonzende natuur 'geleidt' van de Waal- naar de Rijnkant. Voorzieningen als bijenhôtels, vogelkasten en kikkersauna's (nieuwst idee!) geven de natuur nog een extra duwtje in de goede richting. Dankzij ecotunnels (wildwissels) vormen A15, Betuweroute en de oude spoorlijn Elst-Dordrecht (Betuwelijn) voor de natuur geen 'ijzeren gordijnen' meer. Bloemrijke dijken op de flanken van de dwarsdijk, bij De Keij in Opheusden en De Engel in Hien, versterken de relatie met de flora en fauna van de rivierdijkclinten en uiterwaarden. Dit alles krijgt nog een extra prikkel bij uitvoering van de natuurplannen voor de Hiense Waarden, aan de zuidkant, en de Wolfswaard en Maneswaard, aan de noordkant.

Tracérestant van de Spanjaardsdijk tussen de Kolk van Valkenier en de dijk bij De Engel

'Gonzende Spanjaardsdijk' als inspirator van duurzame vernieuwing

dwarsdijk als Staatse Liniedijk rond 1591

dwarsdijk herbeleefd in de 3 verschillende landschapstypen

Boezem

Kom

Oeverwal

LEGENDA

landschap

- kom
- boezem
- oeverwal
- uiterwaarden

Spanjaardsdijk als ecologische, educatieve en recreatieve verbinding

beleving, kansen

redoute of kiekover als info- en uitkijkpunt van de belevingsroute

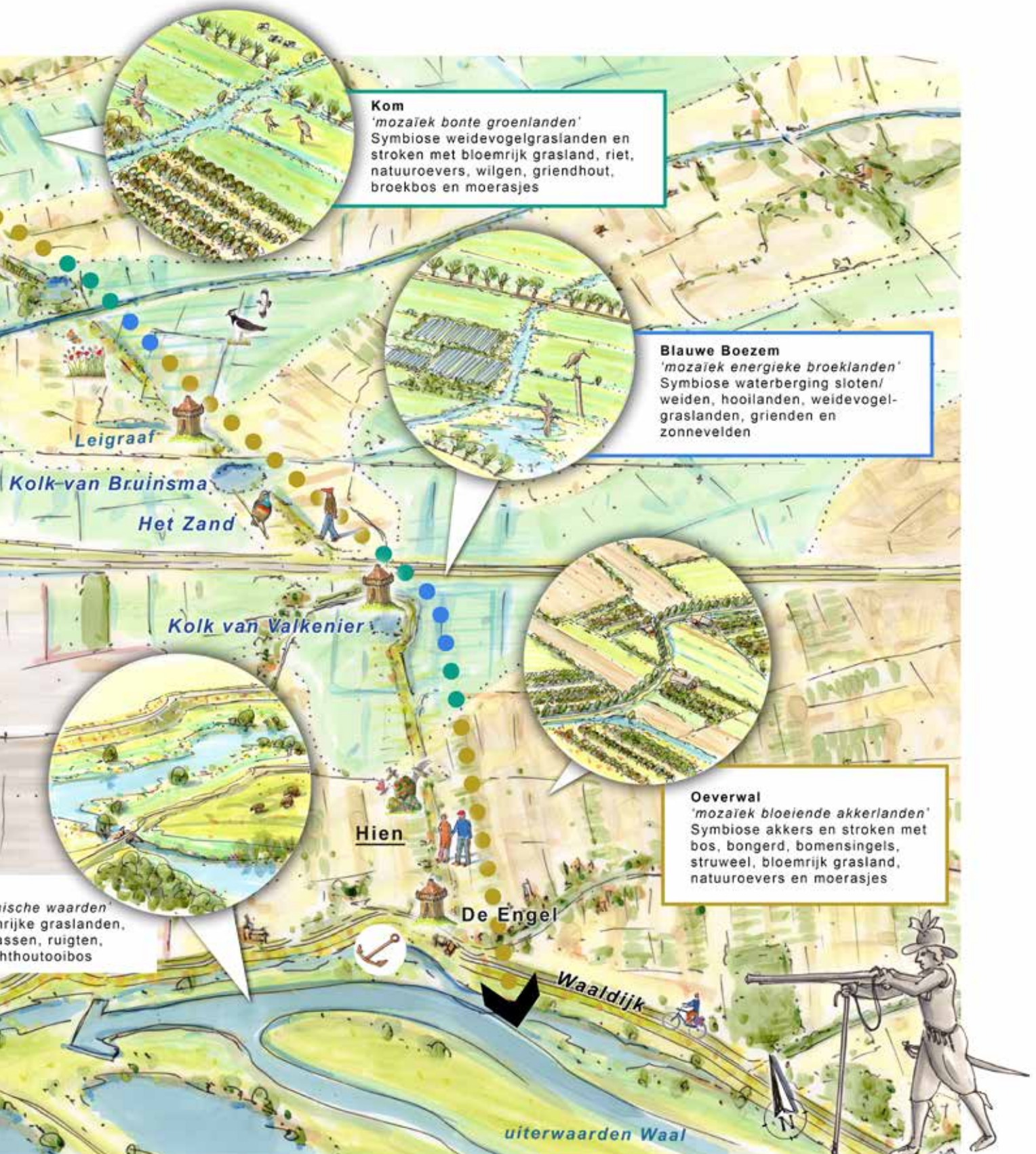
beleefplek uiterwaarden ankerplaats Staatse vloot

recreant belevingsassen Spanjaardsdijk, Waaldijk, Linge en Rijndijk

Dodewaard

Uiterwaarden
'mozaiek dynamiek'
Symbiose bloemstrangen, moerasstruweel en zand

Inspiratieschets duurzame Spanjaardsdijk, Dirk Oomen

Uitkijktorens

Stapje voor stapje ontstaat zo een 'leidijk' van natuur en biodiversiteit die ook het bedje helpt te spreiden voor de duurzame boomteelt in de omgeving. Dit lint van cultuurhistorie en groene levenskracht doet ook dienst als tribune voor het omliggende landschap. Op vijf punten verheffen zich uitkijktorens vanwaar het tracé van de dwarsdijk kan worden overzien. Twee ervan staan min of meer op de historische locaties, bij De Engel en de Zandvoort in Hien. De andere drie torens rijzen op bij de Kolk van Valkenier, de Battewaai en de dijk tegenover de Buitenwaai. Op deze 'kiekovers' krijgen inwoners en bezoekers uitleg over de dwarsdijk in vroegere en moderne gedaante. De redoutes worden met elkaar verbonden via recreatieroutes die aansluiten op de dorpsommetjes, zoals het Hiensepad, het Heuzesepad en de route Hemels Hemmen. De hiervoor afgebeelde schets geeft een impressie van de Spanjaardsdijk in zijn rol als aanjager van duurzaamheid.

Betuwelinie

Deze inspiratieschets laat al proeven van de 'dwarsligger'-aanpak. Analoog hieraan zou een idee kunnen worden uitgewerkt voor de relictten van de Linie Ochten- De Spees ofwel de Betuwelinie. Zo dient zich een kans aan om een uniek ommetje te realiseren rond de twee grootste 'dwarsliggers' van de gemeente, beide omgetoverd tot linies van betrokkenheid, innovatie en duurzaamheid waarin een biodiverse boomteelt een onmisbare schakel is geworden in een vitaal groenblauw netwerk. Ziedaar een trots visitekaartje van Nederbetuws rentmeesterschap.

o Beleving van de Mauritslinie in algemene zin

Het verhaal over Neder-Betuwe, de Mauritslinie en de bakermat van Nederland gaat alle inwoners aan. Reden waarom het zo mooi is om de hele gemeenschap te betrekken bij het uitrollen van dit thema. Het is ook een item bij uitstek om te verweven met de bestaande tradities rond Oranje en de herdenkingen. Het verhaal van de Mauritslinie kan zo bijdragen aan compassie met allen die opkomen en hebben moeten opkomen voor hun vrijheid. Het leert dat vrijheid hier te lande een groot goed is omdat we er een ongelooflijk hoge prijs voor hebben betaald. Het thema laat ook zien dat er treffende overeenkomsten zijn tussen de soldaat van Oranje van toen en die van nu, dat oorlog, radicalisering, polarisering en vluchtelingenstromen van alle tijden zijn. In wezen gaat het om een historie die de wijze lessen in zich draagt om te kunnen bouwen aan duurzame vrede. Ja, ook een 'vrede' met een almaar rebelsere moeder Aarde.

Adoptiekans

De verbeelde wacht- of signaaltorens in het landschap kunnen een verleidelijke plek zijn om een signaal af te geven dat bij deze tijd hoort. Dit kan meer permanent worden als er gelegenheid zou zijn om een redoute te adopteren. Zo'n adoptiekans kan interesse opwekken van plaatselijke organisaties als Oranjevereniging, christelijke basisschool, IVN-afdeling of ondernemersvereniging. Maar denk ook aan instanties van buiten die onmisbaar zijn voor het welzijn van de inwoners van Neder-Betuwe, zoals waterschap, Rijkswaterstaat of provincie. En natuurlijk mogen we in dit verband zeker het Koninklijk Huis niet vergeten! De moderne redoutes kunnen door deze vorm van betrokkenheid linies van bezinning, signalen en verbondenheid vormen.

Zelfgebouwde redoutes

Bij dit spectrum horen ook routes om de Mauritslinie te beleven rond de Waal, langs de redouteplekken en kerken (vroegere wachthuizen), en rond de Spanjaardsdijk die voortleeft als een fascinerende as van herinnering, natuur en biodiversiteit bedoeld als impuls voor de verduurzaming van Neder-Betuwe. De inwoners kunnen ook op eigen houtje aan de slag gaan met het thema van de redoutes. Zo zijn er elders in dorpen al eens kunstroutes op touw gezet. Dorpelingen - van buurtvereniging tot EHBO-club - timmerden aan de weg met zelfgebouwde redoutes, ieder met een eigen creatie en boodschap. Het resultaat was een kleurrijk lint van kunstobjecten waarin de rode draad van het thema wonderlijk mooi uit de verf kwam.

Kunst-redoute met eigentijdse signalen in Doornenburg

Prijsuitreiking voor de fraaiste mini-redoute in Bemmelen

Jeugd

Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Ze is de sleutelfactor in het doorgeven van het 'stokje' van de Mauritslinie en Nederlands geboorte naar de volgende generaties. Het begint met goed onderwijs op school. Bijvoorbeeld als onderdeel van een lesprogramma over de historie, geografie en cultuur (identiteit) van de streek dat ook laat kennismaken met het thema van de Tachtigjarige Oorlog. Veelbelovende ervaringen zijn al opgedaan met workshops waarin leerlingen mini-redoutes in elkaar knutselen (zie lesbrief bijlage C). Ze maakten indruk door 'torens van oorlog' om te toveren tot 'torens van vrede en duurzaamheid' waar mensen wonen, werken en recreëren in harmonie met dier en plant. Tevoren werden de leerlingen aangemoedigd met een inspiratieverhaal, een kleine excursie en een re-enactment oefening waarbij ze Maurits' beroemde contramars naspeelden om te leren hoe belangrijk samenwerking en discipline zijn om in tijd van nood anderen te kunnen helpen. Na afloop werden ook prijzen toegekend aan de meest sprekende en visionaire redoutes, verbluffend vindingrijke werkstukken die zelfs verlokten tot het idee om leerlingen een workshop te laten verzorgen voor bestuurders en ruimtelijke planners!

Speeltuinen

Behalve in onderwijs en workshops kan het thema de jeugd bereiken in speeltuinen en -plaatsen waar de spelvoorzieningen doen denken aan de soldaten, wachttorens en forten uit Maurits' tijd. In het ontwerp van de speeltoestellen wordt fijntjes ingespeeld op het verhaal van de redoutes, waarbij in vorm en materie een link met de Tachtigjarige Oorlog is gelegd. De wachttorens zijn een steeds terugkerend verschijnsel. Je kunt het vergelijken met de opzet van speelplaatsen die al laten proeven van de Romeinse Limes met zijn wachttorens. Spelenderwijs kennis maken met belangrijke historie gaat hand in hand met het versterken van lichamelijke en sociale vaardigheden van de jeugd. Overweging verdient zelfs om een regionaal speelpark te realiseren, in opzet vergelijkbaar met het plan Carvium Novum voor de omgeving van Lobith.

Spannende tijdreis

Dit plan voorziet in de komst van een groot themapark met Romeins decor waarin de jeugd zich uitleeft in een walhalla van speeltoestellen, van wiebelbrug, bergklimhelling, pendelkabelbaan, klimtoren en hangbrug tot spiraaltunnel. De bezoekers zijn gestoken in het kloffie van de soldaten uit die tijd, waardoor ze pas goed beseffen een spannende tijdreis te maken. Het effect hiervan kan nog worden versterkt door re-enactment. Hierbij kan een levendig beeld ontstaan van een Maurits-kampement met taferelen vergelijkbaar met wat je bij de herdenking van de Slag om Grol ziet. Jeugdigen oefenen zich hierbij bijvoorbeeld in exerceren, tamboereren, ijzer smeden en brood bakken boven het kampvuur. Ook kunnen in de Mauritsspeeltuin de kinderspelen die in de 17e eeuw zo populair waren nieuw leven worden ingeblazen, waaronder hoepelen, steltlopen, hobbelpaard-rijden, knikkeren, tollen, slingeren, blindemannetje en bikkelen.

Speelplaats in Oosterhout die laat proeven van de Romeinse tijd.

Kinderen in Mook uitgedost als soldaten uit de geuzentijd kijken geboeid naar het werk van de smid.

Gonzend Rivierenland

Neder-Betuwe is een gemeenschap met groene vingers. De jeugd kan dat bewijzen door rond het tracé van de Spanjaardsdijk een steentje bij te dragen aan het lint van bloemen en biodiversiteit dat zo stimulerend kan zijn voor duurzaam landgebruik. De jongeren worden de 'soldaten' van een 'gonzende dwarsdijk' in de strijd tegen klimaatverandering. Alles staat in het teken van respectvol omgaan met de aarde. Denkbaar is dat elke basisschool beschikt over een eigen strook bloementuintjes. Al doende ontdekken de leerlingen hier het samenspel van mens en natuur dat zoveel kan bijdragen aan de leefbaarheid in de toekomst. Aangeknoopt kan hierbij worden bij de campagne 'Gonzend Rivierenland'. Deze wil mensen prikkelen om te bouwen aan netwerken van bloemrijke linten rond de voor het rivierengebied zo karakteristieke lijnelementen, zoals rivieren, dijken en waterlopen, met oost-west en noord-zuid verbindingen. De huidige ruimtelijke opgaven worden gezien als een buitenkans om verdere invulling te geven aan de groenblauwe dooradering en biodiversiteit van de gemeenten. Allerlei partijen - inwoners, bedrijven, gemeenten en waterschap – werken samen om de droom van 'Gonzend Rivierenland' te laten uitkomen.

Rots van verbondenheid

Al met al kan de jeugd laten zien dat ze veel positiefs kan opsteken van het verhaal van de geboorte van Nederland en de sporen hiervan in de streek. Ze kan daarbij de gemeenschap in een tijd die weer bol staat van verandering extra motiveren om de stappen te zetten die nodig zijn om te bouwen aan een duurzaam Neder-Betuwe. Een Oranje rots in de Spaanse branding die zich transformeert tot een rots van verbondenheid in de branding van vernieuwing.

Verklarende woordenlijst

Acces: route die door een inundatielinie voert via een hoogliggend terreingedeelte, zoals een (spoor)weg op een dijk of kade, of via een waterloop, zoals een rivier of kanaal.

Achterkade of achterwende: binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen het water opdringend vanuit het komgebied.

Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN): een bestand met voor heel Nederland gedetailleerde en precieze hoogtegegevens. Het AHN-kaartbeeld kan worden opgevat als een digitale hoogtekaart die ook veel inzicht geeft in de structuren van het natuurlandschap.

Bandijk: dijk die gerechtelijk wordt geschouwd; de dijkstoel stelde eisen ten aanzien van hoogte, samenstelling en onderhoud. Ban heeft hier de betekenis van gerechtelijke dwang op het onderhoud.

Binnendijken: water en/of land door dijkbouw of-verlegging aan de landzijde van de dijk brengen.

Buitendijken: water en/of land door dijkbouw of-verlegging aan de rivierzijde van de dijk brengen.

Contramars: tactiek van een formatie van musketiers waarvan de voorste rij de musketten afvuurt en daarna meteen naar achteren loopt om de wapens te herladen. Hierna kan de volgende rij musketiers schieten zodat de vijand constant onder vuur wordt genomen.

Coupure: doorgraving van dijken of kaden bijvoorbeeld voor wegeaanleg, voor het stellen van inundaties of voor het afleiden van rivier- of overstromingswater in een richting die meer wenselijk wordt geacht.

Dijkkruin: bovenvlak van de dijk.

Dijkput: laagte langs de teen van de dijk, ontstaan door afgraving van aarde voor dijkversterking en –herstel. Vaak werden deze moeraslanden gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar) en beplant met wilgen.

Dijkkring: gebied dat door een primaire waterkering – een bandijk- is omsloten.

Doorlaag/doorlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel dwars door een doorbraakkolk of wiel was gelegd, een oplossing die slechts mogelijk was als grote delen van het wiel ondiep waren.

Dorpspolder: dwergwaterschap dat deel uitmaakte van het werkgebied van een ambt, sinds de Moderne Tijd een polderdistrict. De dorpspolder zag toe op de goede staat van de plaatselijke kaden, watergangen, duikers en sluizen: de instrumenten voor de lokale waterbeheersing.

Dwarsdijk: haaks op de rivierdijk liggende binnendijk die moest beschermen tegen overstromingswater van hogerop liggende gebieden.

Fort: zelfstandig, gesloten en naar alle zijden verdedigbaar werk.

Griend: een moerassig stuk land waarop wilgenhout wordt geteeld. Van het griendhout werd van alles gemaakt, zoals manden, schopstelen en vlechtwerken van zinkstukken.

Hoefslag: deel van een dijk, kade of wetering waarvan het onderhoud is toegewezen aan een hoeve.

Inlaag/inlaagdijk: dijk die landinwaarts was gelegd onder aandrang van de rivier of door het ontstaan van een dijkdoorbraakkolk/wiel.

Inundatie: het opzettelijk onder water zetten van een gebied om dit ontoegankelijk te maken voor de vijand. De inundatie kon ook offensief worden gebruikt, en wel om de vijand te verjagen.

Inundatiedijk: dijk gebruikt om het inundatiewater te keren, zodat het niet wegloopt uit het voor de inundatie gereserveerde gebied.

Inundatiekom: waterstaatkundige eenheid van een inundatie omsloten door waterkeringen in de vorm van dijken, kaden of hoge gronden. In de waterkeringen zaten sluizen en duikers voor het in- en uitlaten van water.

Inundatiesluis: sluiswerk gebruikt voor het onder water zetten van een gebied en het op gewenst peil houden van de gestelde inundatie.

Kom: laaggelegen gebied naast een rivier waarin tijdens overstromingen klei is afgezet.

Kwel: grondwater dat onder druk uit de grond sijpelt. Kwel ontstaat door een ondergrondse waterstroom van een hoger naar een lager gelegen gebied. De kwel verplaatst zich via een doorlatende grondlaag.

Kweldam/kwelkade: kade om plekken aan de binnenteen van de dijk waar met hoge rivierstand kwelwater opsijpelt; de kade sloot aan zijn beide uiteinden aan op de dijk zodat een kom ontstond.

Kwelkom: kom gevormd door de kwelkade en de dijk. In de kom werd het uit de dijk en de grond sijpelende water opgezet. Hierdoor ontstond zoveel tegendruk dat de infiltratie van kwel kon worden gestuit.

Leidijk/-dam: dijk of dam aangelegd om rivier- of overstromingswater in een gewenste richting te leiden.

Leigraaf: hoofdsloot, waterleiding.

Liniedijk: dijk die een verdedigingslijn vormt. Veelal versterkt met grachten en andere verdedigingswerken en voorzien van sluizen voor het stellen van inundaties.

Meander: bocht of lus in een natuurlijke waterloop, zoals een rivier of beek.

Meandergordel: zone met zandige beddingafzettingen waarbinnen de geul van de rivier in het verleden heeft gemeanderd. Een meandergordel wordt gewoonlijk omzoomd door oever- en oever-op-komafzettingen.

Oeverwal: zandachtige hoogte langs de riviergeul, ontstaan door afzettingen van de rivier als deze buiten zijn oevers trad.

Overlaat: verlaagd dijkgedeelte dat door een kade op gelijke hoogte met de aangrenzende dijkvakken is gebracht. In tijd van nood kan de dijk snel worden verlaagd door die kade af te graven. De rivier kan zich dan zijdelings ontlasten zodat hij minder druk uitoefent op dijken die grotere belangen beschermen.

Overstromingsvlakte: platte of nagenoeg platte land langs een rivier of beek dat blank pleegt te staan met een overstroming.

Palissade: aaneengesloten rij van in de grond geslagen palen, planken of staken (zie staketsel) vaak gebruikt als verdedigingswerk. De palen waren dan aangepunt.

Rabatten: Aarden ruggen, aangelegd om moerassen te cultiveren en geflankeerd door greppels voor drainage. Rabatten werden doorgaans beplant met hakhout, waaronder wilgenhout dat ook bruikbaar was voor de dijkversterking.

Redoute: kleine, vaak uit aarde opgeworpen schans die aan alle kanten even sterk is. De redoutes van de Mauritslinie waren voorzien van een wachttorens.

Retranchement: dikwijls een aarden wal zonder vaste vorm, voorzien van een gracht.

Rijs/rijshout: dunne, taaie takken, gewoonlijk van wilgen, die in bossen werden gebonden.

Ruimtelijke kwaliteit/omgevingskwaliteit: het resultaat van het verweven van ruimtelijke functies - wonen, werken, water, natuur en cultuurhistorie (identiteit)- met een open oog voor de toekomstwaarde van de ontwikkeling, allemaal ter waarborging van de leefbaarheid in een dichtbevolkt gebied met grote ruimtelijke opgaven.

Schaardijk: dijk die niet of amper wordt beschermd door uiterwaarden; hij staat daardoor zomer en winter bloot aan stroom en golfslag van de rivier. Doorbraken van schaar dijken resulteerden dikwijls in de bouw van inlaagdijken (zie inlaag).

Schans: een aarden verdedigingswerk, doorgaans omgeven door een gracht en andere vormen van verdediging zoals palissades.

Slaperdijk of slaper: binnendijk die het water gaat keren als de voorgelegen dijk- de buitendijk of waker- is bezweken.

Staketsel: ook wel palissade genoemd: versperring van planken, palen of staken die dicht bij elkaar in de grond waren geplaatst en met elkaar waren verbonden. Vaak gebruikt om redoutes te beschermen tegen vijandelijke overvallen of – als ze in de uiterwaarden lagen – tegen ijskaring. Soms ook geplaatst in ondiepten van een rivier om de vijand te beletten daar over te steken.

Strang of hank: deels dichtgeslibde riviergeul, vaak een restant van een eeuwenoude hoofdgeul van de rivier.

Stroomrug: betrekkelijk hoog gelegen strook in een riviervlakte bestaande uit een verlaten, met klei opgevulde riviergeul en aangelegde zandachtige oeverwallen (zie oeverwal)

Uitgedijkt land: moerassig land ontstaan door afgraving van grond voor bouw, versterking en herstel van de dijk. Het kan binnendijs en buitendijs liggen en werd gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar).

Uitlaag/uitlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel aan de buiten- of rivierzijde van een dijkdoorbraakkolk of wiel was gelegd.

Verhoefslaging: systeem waarbij een verdeelsleutel wordt gebruikt voor een evenredige verdeling van de kosten en arbeid. Elke eigenaar van een hoeve droeg verantwoording voor aanleg en onderhoud van één of meer 'slagen': delen van een dijk, kade of wetting.

Vesting: versterkte plaats, zoals een stad of een groot fort. Soms ook een groter verdedigingsgebied.

Voorland: terrein grenzend aan de buitenzijde van een dijk of verdedigingslinie, voorterrein.

Waa, waal, wade, wiel: in het Middelnederlands: draaikolk, grondeloze diepte, ook: gat veroorzaakt door een dijkdoorbraak.

Waker/wakerdijk: banddijk die onmiddellijk aan het water grenst.

Zijkade of zijvang/zijveling: binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen water uit stroomopwaarts gelegen gebieden.

Bronnenopgave

Literatuur

- Blerck, H. van en H. van Ziel*, Nuchter maar niet te krap door het landschap. Landschapsonwikkelingsplan (LOP) voor Neder-Betuwe, (Opheusden), 2022.
- Bolder, F. en F. van Hemmen*, Een schatkist met toekomstwaarde. Het erfgoed van de gemeente Neder-Betuwe als bouwsteen voor een duurzame leefomgeving, Opheusden, 2019.
- Bont, C. de en A.D.M. Veldhorst*, Atlas van perceelsnamen in het Gelders rivierengebied, Deel I: De Midden-Betuwe, Kesteren/Wageningen, 1992.
- Bor, P.*, Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgelyke oneenigheden, Beginnende Met het vervolg van de belegeringh van Sluys, onder den Prins van Parma, in den Jaare 1587, en Eyndigende met het jaer 1594, Amsterdam, 1681.
- Ibidem*, Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgelyke oneenigheden, Beginnende met de regeeringe van Ernestus in den jaare 1595, en eyndigende onder de regeeringe van Albertus in den jaare 1600, Amsterdam, 1684.
- Bordes, J.P. de*, De verdediging van Nederland in 1629. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het vaderland, Utrecht, 1856.
- Boxem, R.*, De Staatse linies in de Waalstreek. Verkennend onderzoek naar de redoutes langs de Waal en de mogelijkheden voor economische en educatieve exploitatie (uitgave van de Stichting Onze Waal), (Bemmel), 2016.
- Donkersloot-De Vrij, M.*, Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900, Utrecht, 2003.
- Gottschalk, M.K.E.*, Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, Deel II (de periode 1400-1600) en Deel III (de periode 1600-1700), Assen/Amsterdam, 1975/'77.
- Groen, P. O. van Nijmegen e.a.*, De Tachtigjarige Oorlog. Van Opstand naar geregelde oorlog 1568-1648, (Militaire Geschiedenis van Nederland, Deel 1), Amsterdam, 2013.
- Hemmen, F. van*, Bakens van de 'Oranje Limes'. De riviervediging met de Opstand (1568-1648); haar wachtposten, hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water, (Lobith/Bemmel), 2014.
- Ibidem*, Monumentaal Blauw, een inventarisatie van wielen en wielresten in de Betuwe, Elst, 2001.
- Hemmen, F. van, J. Mulder en M. Schaafsma-Tilstra*, Handreiking Huisstijl Redoutes. Wenken voor het samenhangend ontwikkelen van 'nieuwe redoutes', een eigentijdse verwijzing naar de Tachtigjarige Oorlog in het landschap, (Lobith), 2014.
- Hemmen, F. van, M. Tilstra en J.R. Mulder*, Sleutel van het verleden, sleutel tot de toekomst. De roemrijke cultuurhistorie van de Rijnstrangen als drijvende kracht voor economische vernieuwing. Een evaluatie van kwaliteiten en kansen, Aerdt, 2011.
- Honders, J.*, Redoutes van het Staatse leger in de Neder-Betuwe, in: Terugblik, Jaarboek Tabula Batavorum, 12 (2011), p. 99-114.
- Hoogewerff, G.J.*, De Nederlanden in 1622 door een Italiaan bereisd, in Onze Eeuw, 13 (1913), p. 1-42.
- Huijser, W. en R. van den Heuvel*, De Mauritslinie. Strategisch steekspel langs de Waal, Van Loevestein tot aan Schenkenschans, Woudrichem, 2019.

- Janssen, B.*, Militaire schanswerken langs de Rijn (1), in: *De Waardsman* 16.2 (2007) 34–38.
- Ibidem*, Militaire schanswerken langs de Rijn (2), in: *De Waardsman* 16.4 (2007), p. 14-18.
- Keunen, L.J., H. Geurts en C.J. Frank*, Een rijke erfenis voor de toekomst. Erfgoedbeleid van de gemeente Neder-Betuwe (RAAP rapport 5390), Weesp, 2021.
- Meteren, E. van*, Nederlands Merkwaardigste Gebeurtenissen Sedert bijna twee Eeuwen. Vervattende een aaneengeschakeld verhaal der wisselvalligheden, Zo in Voor- als Tegenspoed, ons Vaderland overgekomen, Beginnende met den Overdragt der Nederlanden Door den Keizer Karel den V. Aan zynen Zoon Philips den II. van Spanje, In den Jare 1555. En eindigende met de Dood van Willem den IV. van Oranje In den Jare 1751, Volume 1, Utrecht, 1767 (2e druk).
- Mulder, J.*, Armenzorg en vluchtelingen hulp aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog, in: *Terugblik, Jaarboek Tabula Batavorum* 24 (2023), p. 77-94.
- Ibidem*, De linie of 'limes' van Maurits; een inventarisatie van redoutes tussen Gorinchem en Arnhem, in: *Terugblik, Jaarboek Tabula Batavorum* 12 (2011), p. 79-98.
- Mulder, J. en F. Spaan*, Kroniek van de verdediging tegen de Spanjaarden tussen Herveld en Lent tijdens de 80-jarige oorlog, in: *Oud Neis*, 2021, 2, p. 18-27.
- Mulder, L.*, Journaal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State (1591-1602), eerste Deel (uitgave van het Departement van Oorlog), 's-Gravenhage, 1862.
- Rossum, M. van*, De Spanjaardsdijk. Het verleden, het heden en de toekomst, Opheusden, 2008.
- Schakel, M.W.*, De waterwolf slaat toe. Watervloeden in de Alblasserwaard, Dordrecht, 1977 (2e druk).
- Smit, E.*, De Reformatie in Gelre, met name in het Rivierengebied, in: *Terugblik, Jaarboek Tabula Batavorum*, 19 (2018), p.1-6.
- Stol, T.*, De Dwarsdijk in de Betuwe en zijn betekenis voor de Grebbedijk en voor de Gelderse Vallei in het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw, historische geografie in meervoud, Utrecht, 1984
- Toor, F.W. van*, Een gijzeling in Ophemert in 1622; sauvegardes, contributies, redoutes en retorsies, in: *Terugblik, Jaarboek Tabula Batavorum*, 12 (2011), p. 115-134.
- Uijterschout, I.L.*, Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche Krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden, Kampen, 1935.
- Ven, G. van de*, Verdeel en beheers! 300 Jaar Pannerdensch Kanaal, Diemen, 2007.
- Visser, D., S. Groenveld, R. Ekkart e.a.*, Hendrik, graaf van den Bergh (1573-1638): Van Spanje naar Oranje, 's-Heerenberg, 2010.
- Wennemers, S.*, De IJssellinie uit de zestiende eeuw in het huidige landschap. De 26 schansen van de Mauritslinie aan de IJssel gelokaliseerd en nader onderzocht (Bachelorscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen), 's-Heerenbroek, 2020.
- Ibidem*, De Mauritslinie langs de IJssel. Cultuurhistorie in het huidige landschap, in: *Tijdschrift voor Historische Geografie* 6.3 (2021), p. 282-305

Archiefdocumentatie

Met het onderzoek zijn de volgende archieven geraadpleegd:

- Het Gelders Archief:
 - o 0124 Hof van Gelre en Zutphen
 - o 0447 Huis Soelen
 - o 2003 ORA Arnhem
- Het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel:
 - o 1040 Archief van het ambt, dijkstoel en polderdistrict van Nederbetuwe, 1509- 1981
 - o 1087 Archief van het ambt en dijkstoel van de Overbetuwe, 1427- 1838 (1855)
 - o 0470 Archief van de Hoge Dijkstoel van de Tielerwaard, 15e eeuw- 1837 (1838)
 - o 0692 Archief van de stad Buren, 1575- 1817
 - o 0001 Archieven van het stadsbestuur van Tiel en dorpsbestuur van Zandwijk, 1352- 1812 (1858)

Aanvullende digitale bronnen; websites

<https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>

<https://erfgoed.breda.nl/erfgoed/archief/redoutes-zwarte-dijk-1624-en-2022>

<https://www.geldersarchief.nl> (beeldbank)

<https://geneaknowhow.net/script/dewit/ijzendoorn/index.html>

<https://geschiedenisalblasserwaard.wordpress.com/2023/03/19/redoutes-langs-de-merwede/>

<https://www.gonzend.nl/>

<https://www.google.nl/intl/nl/earth/>

<https://www.historie-sliedrecht.nl/07-de-spanjaarden-in-de-alblasserwaard/>

<https://www.krinkels.nl/project/referenties-reconstructie-redoutes/>

<https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/de-gelderse-reformatie>

<https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/de-stad-tiel-en-ambtman-claes-vijgh-in-1572>

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoeken?activeTab=photos&rm=gallery&searchTerm=kaarten>

https://regionaalarchiefrivierenland.nl/alles?mizk_alle=beeldbank

<https://resources.huygens.knaw.nl/besluitenstatengeneraal1576-1630>

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/onderzoek/ons-onderzoek/rijksprentenkabinet>

<https://vestinggorinchem.nl/artikelen/staatse-schansen-en-redoutes-bij-gorinchem/>

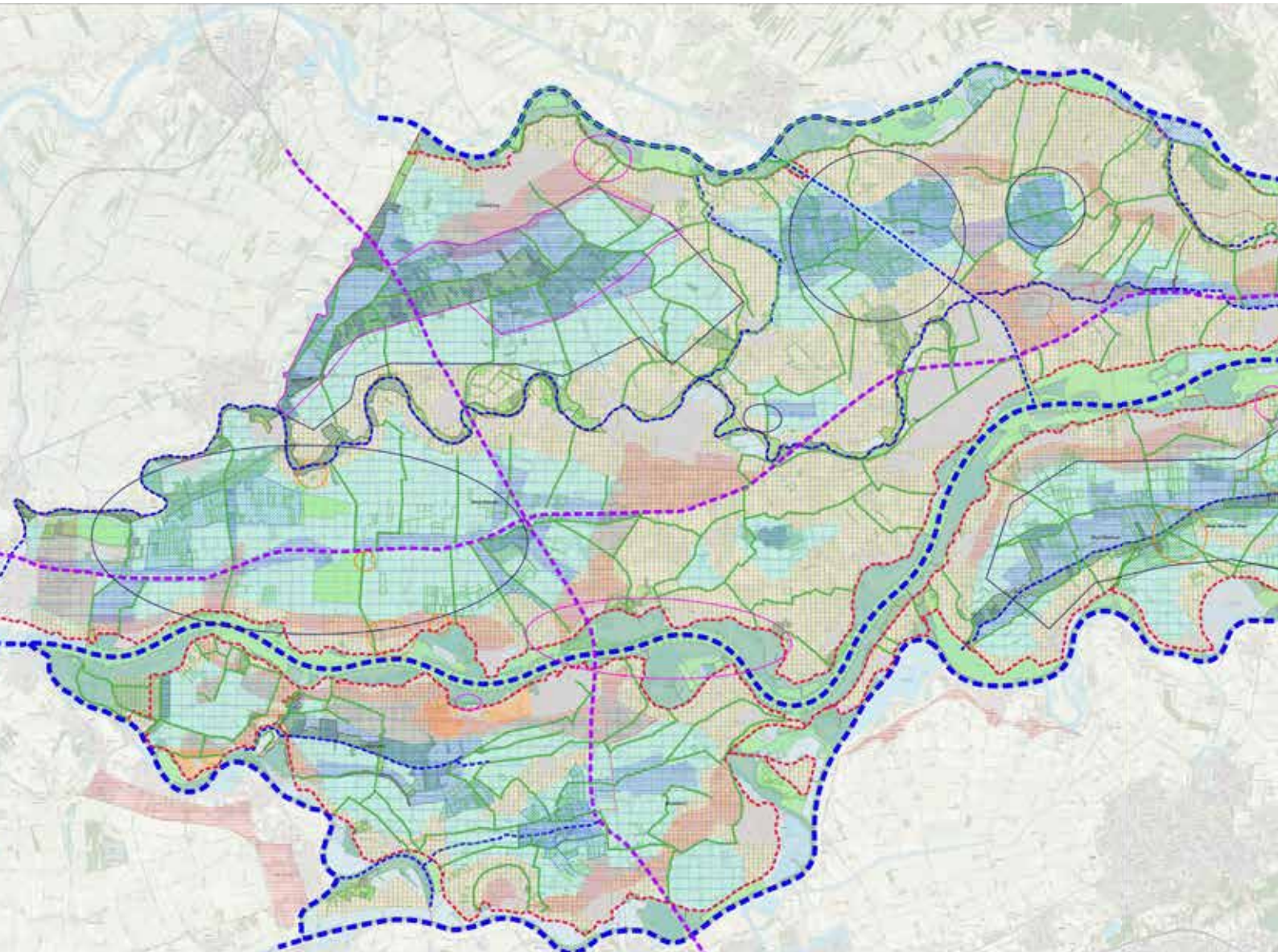
Bijlagen

BIJLAGE A Kaart van Joan Blaeu uit 1664 met geaccentueerde Mauritslinie

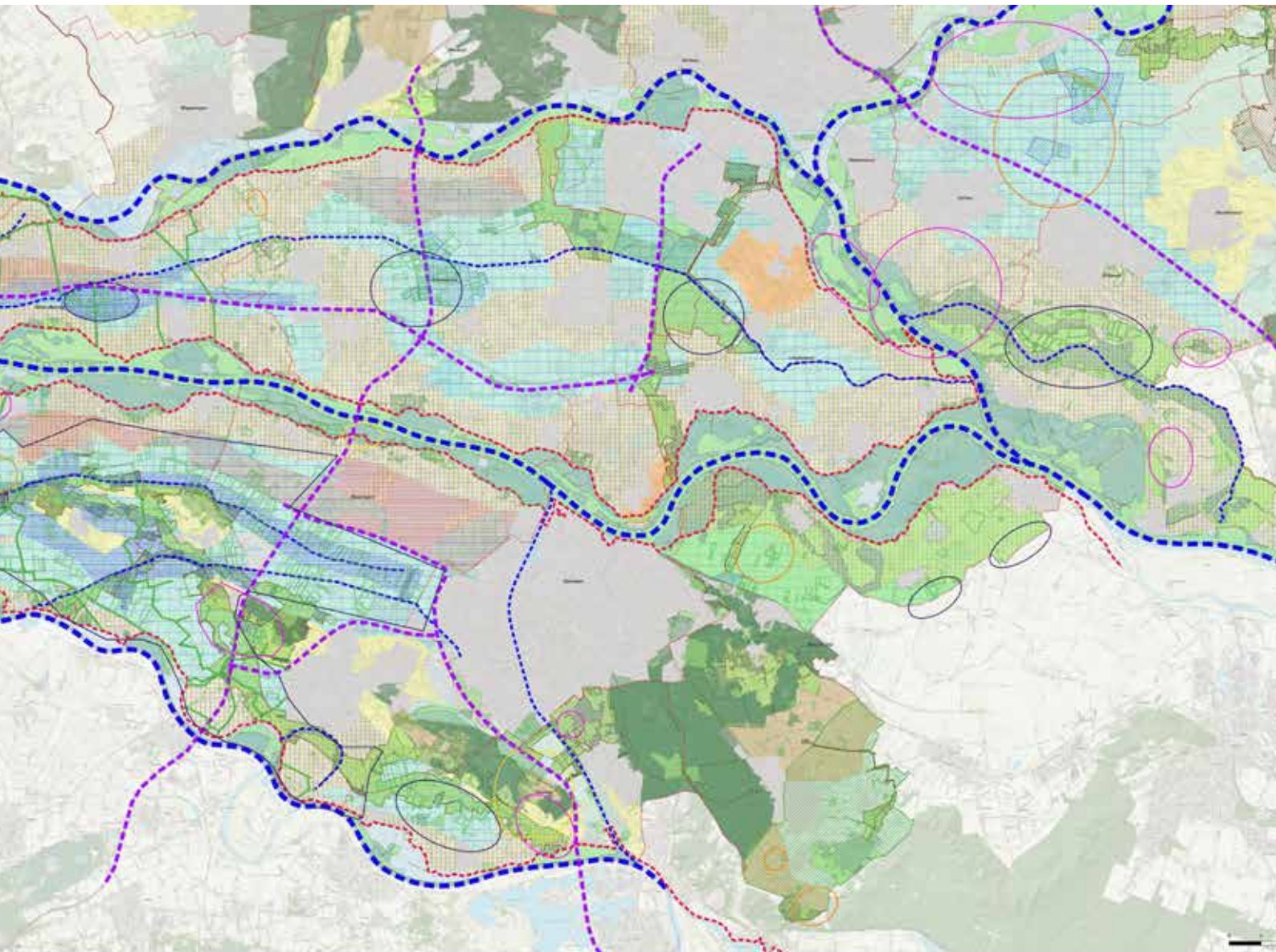

BIJLAGE B Kansenskaart Rivierenland klimaatadaptatie / biodiversiteit

Landschappelijke hoofdstructuur:	
Landschapstypen:	
	Uiterwaard (buitendijks), tussen winterdijk en rivier
	Stroomruggen binnendijks, met aanduiding groen-blauwe dooradering: maaswijdte 100 – 200 m, 5 – 10 m breed: bosstroken, struweelhagen, bomenrijen, boomgaardstroken, ruigtestroken, kruidenrijke graslanden en bermen, natuurvriendelijke oevers, poelen;
	Dynamische zones, “klimaatkwartieren”: overgangsgedebieden tussen stroomruggen en komgebieden, veelal langs grote weginfrastructuur waar verstedelijking verwacht kan worden (bedrijventerreinen, woningbouw, kassenbouw); groen-blauwe dooradering: maaswijdte ca. 50 - 100 m, 5 – 10 m breed, proactief aanleggen voor o.m. biodiversiteit en groene uitstraling, hittestress, waterberging en recreatie; natuurinclusief bouwen
	Komgebieden, met aanduiding groen-blauwe dooradering: maaswijdte 200 – 500 m, 10 – 20 m breed: weidevogelgraslanden, kruidenrijke weilandstroken, rietbermen, natuurvriendelijke oevers, (knot)wilgenrijen, griendstroken en broekbosstroken; poelen
	Zoekzone boezem: waterberging, natte hooilanden en weidevogelgraslanden, grienden en energieparken langs infrastructuur, achterkades dorpsolders, ook benutten voor recreatieve infrastructuur
	Rivierduincomplex, bos en droge ontginning, droge dooradering zoals stroomruggen: maaswijdte 100 – 200 m, 5 – 10 m breed
	Stedelijk gebied: droge dooradering zoals klimaatkwartieren, waar mogelijk: maaswijdte ca. 50 - 100 m, 5 – 10 m breed, voor o.m. biodiversiteit en groene uitstraling, hittestress, waterberging en recreatie; natuurinclusieve herinrichting voor insecten,

	(broed)vogels, vleermuizen en kleine zoogdieren, zoals egels, gevel- en daktuinen.
Lijnvormige landschappelijke hoofdstructuur:	
	grote rivier met gemeentegrens
	klein water (riviertje, kanaal of wetering) en autoweg
	rivierdijk (winterdijk) van de grote rivieren; structuurdrager
	dwarskade van oude dorpsolder: herinrichten voor ecologische en recreatieve infrastructuur (dorpsommetjes), waterberging en cultuurhistorische herkenbaarheid; zie suggesties groen-blauwe dooradering, richtlijn: 20 – 30 m breed
Kansen doelsoorten	
	kansen patrijs
	kansen kamsalamander
	kansen grote modderkruiper
	kansen knofookpad

Legenda Kansenskaart Rivierenland

Deze “kansenskaart” toont een soms gedetailleerde visie op het landschap en de kansen voor biodiversiteit, groen-blauwe dooradering, waterberging en waterkwaliteit, landschappelijke aspecten van energietransitie en verstedelijking en recreatief medegebruik.

De kaart is onderlegger voor de Visie Landschap en biodiversiteit die is ontwikkeld voor de Regio Rivierenland (het westelijk deel) en tevens voor de Beheerstrategie van het Agrarisch Collectief Rivierenland.

Hij bevat naast de ingrediënten van de visie ook veel informatieve lagen met bijvoorbeeld beleidscategorieën, zoals Gelders natuurnetwerk (GNN), prioritaire gebieden voor het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW), het watergangennetwerk van Waterschap Rivierenland etc.

Voor de praktische bruikbaarheid is deze legenda gemaakt. De onderbouwing ervan is grotendeels te vinden in OP NAAR EEN MANIFEST 'GONZEND RIVIERENLAND' (mei 2022), dat in opdracht van de Regio Rivierenland is ontwikkeld door Schokland & Water, Buro Hemmen en samen met de Fruitmotor.

De kaart is gemaakt in QGIS en is ook het gemakkelijkst te gebruiken als webtoepassing. Die is nog niet beschikbaar. Daarom volgt hier een legenda die een voorlopige weergave geeft in hoofdzakelijk schaal 1:50.000. Voor een aantal legenda-eenheden is ook achtergrondinformatie gegeven voor het beoogde gebruik in de praktijk.

Voor de overige legenda-eenheden wordt verwezen naar het lagenpaneel in QGIS. Op de bladzijde hierna zijn de beschikbare lagen weergegeven.

De kaarten zijn als volgt gerangschikt:

A3-bladen:

1. Culemborgerwaard
2. Tielerwaard-west en Bommelerwaard-west
3. Tielerwaard-oost en Land van Maas en Waal-west, tevens Bommelerwaard-noord
4. Bommelerwaard (met uitzondering van de westpunt)
5. Buren – Neder-betuwe
6. Overbetuwe
7. Lingewaard-noord en Liemers
8. Lingewaard-zuid, Ooijpolder-Duffelt en Rijnstrangengebied
9. Land van Maas en Waal (middendeel Dreumel – Wijchen)
10. Land van Maas en Waal (oostdeel Druten – Malden)
11. Rijk van Nijmegen (Wijchen – Groesbeek)

A0-bladen:

1. Rivierengebied-west
2. Rivierengebied-oost

- ☐ *Peilgebied [Peilgebied]*
- ☐ *Wandelnetwerken [default]*
- ☐ *KRW Oppervlaktewaterlichamen Nederland EU2015 lijnen*
- ☐ *KRW Oppervlaktewaterlichamen Nederland EU2015 vlakken*
- ☒ **Kansen doelsoorten**
 - ☒ kansen patrijs
 - ☒ kansen kamsalamander
 - ☒ kansen modderkruiper
 - ☒ kansen knoflookpad
- ☐ *Telgebieden_patrijs*
- ☐ *Telgebieden_beheermonitoring_grutto*
- ☒ **Focusgebieden_kievit**
- ☒ **Focusgebieden_patrijs**
- ☐ *ChAr_DN_Water*
- ☐ *ChAr_DN_Inundatiegebieden*
- ☐ ***BEs in werkgebied categorie-water-wsrl 2022***
- ☐ *botanisch grasland in Rijntakken*
- ☐ *PN22_Beheergebied*
- ☐ *PN23_BeheerGebied*
- ☐ *PN23_BeheerGebiedAmbitie*
- ☐ *PN23_ZoekGebiedAgrarisch*
- ☐ *botanisch grasland A13a en A13b in uiterwaarden beheerjaar 2022*
- ☒ **beheereenheden_ANLb 2022_collectief-rivierenland**
- ☒ **POVE_Weidevogelgebieden**
- ☐ *hoofdecologische infrastructuur op basis van dorpskades*
- ☐ *Hoofdstructuur Rivierenland lijn*
- ☒ **Dynamische zone**
- ☒ **zoekzone boezem**
- ☐ *Waterstaatswerken_LeggerVastgesteld*
- ☐ *Kadastralekaart*
- ☐ *ahn3_05m_dtm*
- ☒ **Regio Rivierenland gemeenten**
- ☒ **GzBe_Gemeenten**
- ☐ *ChAr_Relictenkaart_v*
- ☐ *ChAr_Relictenkaart_p*
- ☐ *KRW Oppervlaktewaterlichamen Nederland EU2015 vlakken*
- ☐ *grenzen collectief*
- ☐ *Collectief Rivierenland*
- ☐ *DAW_meest prioritaire gebieden*
- ☐ *Natte natuur Omgevingsvisie GLD CR*
- ☐ *Beschermingszones Natte Landnatuur CR*
- ☐ *krijttekening HvBl Buren_aangepast*
- ☐ *Na_Na_Habitattyp_int*
- ☒ **GNN_CR**
- ☒ **Groene ontwikkelingszone CR**
- ☒ **POVI_Eco_Verbindingzones**
- ☐ *ngr_verordening:POVE_Waardevol_open_gebied*
- ☒ **ngr_b:Ls_Landschapstypen_19nu**
- ☐ *Natura2000CR incl. 1 km bufferzone*
- ☒ **Landschapstypen CR**
- ☐ *ngr_b:Ls_Landschapstypen_1850*
- ☐ *Luchtfoto 2021 Ortho HR*
- ☐ *Opentopo*

BIJLAGE C Lesbrieft Workshop Mini-redoutes

Lesbrieft Workshop Mini-redoutes in Bemmelt, 2018

Torens met een boodschap

Hoe laat je een linie van torens die Nederland hielp te overleven in het verleden herleven als een linie die Nederland helpt te overleven in de toekomst?

Roemruchte historie; betekenis in tijdsperspectief

Centraal in de workshop staan de redoutes of wachttorens die de grote rivieren bewaakten met de oorlog tegen Spanje, bekend als de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Ons land wist met die oorlog zijn vrijheid te verwerven. Dat succes was voor een groot deel te danken aan prins Maurits van Oranje. Hij was de opperbevelhebber van het Staatse leger en benutte de rivieren om de kracht van de landsverdediging te versterken. Brandpunt in Maurits' riviervediging was de splitsing van Neder-Rijn en Waal. Deze lag toen nog in de buurt van Tolkamer. Het splitsingspunt werd verdedigd door een geducht fort: Schenkenschans (het plaatsje Schenkenschans bij Kleef herinnert daar nog aan).

Opvallendste onderdeel van de riviervediging was het systeem van de wachttorens. Deze stonden langs de Waal, de Neder-Rijn en de IJssel. Ze verrezen ook in Bemmelt en Doornik. Onder andere op de dijk bij De Ronduit, bij het veerhuis De Arend en in Doornik, bij de Sprok. Zodra de Spanjaarden aan de overkant van de rivier opdoken, sloegen de soldaten die de torens bewaakten alarm. Dat gebeurde overdag met rooksignalen, 's nachts met vuursignalen. In tijd van Spaanse dreiging werden ook de klokken geluid om de dorpelingen op te roepen. Ook werd de vijand bij de neus genomen. Zo lieten de bewakers van de torens in Bemmelt trompetgeschal opklinken achter de dijk zodat de Spanjaarden gingen denken dat het hele leger van Maurits in aantocht was!

Schenkenschans en de wachttorens langs de Neder-Rijn en de Waal beschermden de strategisch belangrijke Betuwe. Eenmaal in de Betuwe kon de vijand snel oprukken naar het hart van ons land - Holland - en zo de oorlog beslissen. In de verdediging en in de aanval maakte Maurits op briljante wijze gebruik van de rivieren. Het rivierwater bood extra bescherming tegen aanvallen van het Spaanse leger. Het kon, als dijken werden doorgestoken, ook worden ingezet om de vijand natte voeten te bezorgen. Bovendien waren de rivieren belangrijk voor het vervoer van soldaten, paarden en uitrusting. Een tijdlang was Schenkenschans de plek waar de troepen werden verzameld voor aanvallen op Spaanse vestingen en forten in het oosten of zuiden van het land.

Het water was een machtige bondgenoot. Zonder die bondgenoot hadden we nu beslist een andere taal gesproken... Dat gegeven geeft stof tot nadenken over de rol van het water door de tijd heen, dus ook in het Nederland van nu en dat van de toekomst. Die toekomst daagt uit want de oceanen warmen op, het klimaat verandert. Wie of wat zijn de hedendaagse metaforen van de Spanjaarden? En welk nieuw verbond met het water kan ervoor zorgen dat Nederlanders gelukkig kunnen blijven wonen in de grote rivierendelta?

Historische actoren

De historische hoofdactoren zijn: Maurits, kapitein-generaal van het leger, en zijn bonte troepenmacht, bestaande uit musketiers, kurassiers, piekeniers, tamboers, vendeliers en bombardiers.

De soldaten droegen allemaal een sjerp. Aan de kleur hiervan konden ze zien of ze te maken hadden met vriend of vijand. De kleur van de sjerp van de Nederlandse soldaten was Oranje. Die van de Spaanse soldaten was rood.

Opgave: hoe laat je een wachttoren van Maurits op herkenbare wijze tot leven komen als een wachttoren van de toekomst. Welke signalen geven we, geïnspireerd door de nationale geschiedenis, af voor Nederland in een tijd van klimaatverandering, vluchtelingenstromen, sociale onrust en behoefte aan een veilig thuis, duurzaamheid en medeleven met de armen en met de mensen die in de toekomst op de aarde wonen?

Deze signalen worden uitgezonden in de verbeelding van een toren of torenlinie en in de keuze van de functies, vormen en materialen van de torens en hun onderdelen. De oorlogssoldaten van het verleden worden zo de vredessoldaten van de toekomst, die op de bres staan voor identiteit, verdraagzaamheid, veiligheid voor het water, rijkdom van flora en fauna en het welzijn van de nieuwe generaties.

Leerdoelen

De leerdoelen van de workshop sluiten aan bij de 21^e-eeuwse vaardigheden; de leerlingen moeten kritisch en creatief kunnen denken, kunnen samenwerken met allerlei mensen en ook verantwoordelijkheid kunnen nemen. Hun cognitieve vermogens worden aangescherpt door:

- Zelfregulering; doelen formuleren en ervoor zorgen dat er ook echt iets gebeurt.
- Samenwerken; met anderen van de groep een gemeenschappelijk doel formuleren en vervolgens meebouwen aan een groter geheel.
- Denkkraft: in dit proces vragen stellen en op pad gaan om de antwoorden te krijgen.
- Perspectief nemen, door:
 - Vierdimensionaal denken. Leren te reizen in de tijd; leren te verbinden in de tijd.
 - Ontwikkeling inlevingsvermogen; je inleven in het lot van de historische actoren, in dat van de hedendaagse mens en in dat van de toekomstige generaties.
 - Genuanceerd leren denken over ontwikkeling, daarbij allerlei belangen kunnen onderscheiden en kunnen plaatsen in een onderlinge samenhang.
 - Oplossingen bedenken door creatief combinaties te maken, hierbij ook een veelkleurig geheel van kansen kunnen benutten.

Bij dit alles wordt een beroep gedaan op vaardigheden/kennis op gebied van wereldoriëntatie - geschiedenis, aardrijkskunde en biologie -, godsdienst/levensbeschouwing, sociale vaardigheden, techniek, drama, tekenen, handvaardigheid, rekenen, taal en spelling.

Opzet workshop

- Plenaire bijeenkomst met een inspirerende inleiding in de achtergronden van de torenlinie en met verstrekking van de opdracht.
- Verkenning in het veld; de riviervedigdiging van Maurits, het strategische landschap, ervaren met al je zintuigen; hierbij wordt ook een spel, de contramars, beoefend.
- Ontwerp: indeling in groepen. Iedere groep laat in een werkstuk de torens tot leven komen met een ontwerp dat een boodschap uitdraagt over het verleden en de toekomst. Opgave hierbij is om ruimtelijke functies te verweven; natuur, water, wonen, werk, cultuurhistorie, recreatie/toerisme, duurzaamheid/ nieuwe generaties.
- Plenaire bespreking van de eerste oogst van de workshop.

Opdrachten; beantwoording van de vragen

- Hoe bouw je de toren of torenlinie van de toekomst?

- Hoe verbeeld je deze zodanig dat je een relatie herkent met de torenlinie van prins Maurits uit de Tachtigjarige Oorlog?
- Welke boodschappen wil je hier afgeven; hoe maak je van een torenverdediging van oorlog een torenverdediging van vrede en duurzaamheid; hoe laat je hier het hele land zien hoe je moet omgaan met natuur, water, economie, identiteit, culturele verschillen en toekomstige generaties? Wat roep je vanuit de torens van Maurits naar Nederland?
- Hoe kun je ervoor zorgen dat de torens van de toekomst worden omarmd door de bewoners in de omgeving; hoe ontwikkel je een eigenbelang?

Om doelen te bereiken is het slim om mee te liften op allerlei ontwikkelingen en deze te benutten als aanjager. Die ontwikkelingen zijn een gevolg van opgaven van het Rijk, de provincie, de gemeente of het waterschap. Het kan daarbij gaan om:

- Een opgave om natuur te ontwikkelen en de biodiversiteit te vergroten, bijvoorbeeld bij de aanleg van nevengeulen.
- Een opgave om water te bergen, bijvoorbeeld om bij zware regenval overstromingen te voorkomen of om het water te bewaren 'als appeltje voor de dorst' voor kurkdroge tijden.
- Een opgave om toerisme/recreatie, en daarmee ook de plaatselijke economie, een duwtje in de goede richting te geven. Profiteren hiervan kunnen de natuurboeren, de horeca, de winkelbedrijven, de sportbedrijven en de musea.
- Een opgave om bij te dragen aan de strijd tegen de klimaatverandering, bijvoorbeeld door bij energiegebruik CO₂-uitstoot te voorkomen en in materiaalgebruik duurzaam te werk te gaan, sowieso geen tropisch hardhout gebruiken!
- Een opgave om draagvlak te verbreden, mensen te verleiden om de handen te laten wapperen bij ontwikkelingen in hun woonomgeving.

Werkmateriaal; voorlopig overzicht

Kaarten: historische kaart van de torenlinie van Maurits en een Google Earth kaartbeeld van de torenlinie, inzoomend op het gebied van Bemmelen.

Schrijf- en tekenmaterialen: papier, kleurenstiften

Bouwmaterialen: piepschuim, hout, bladgroen, klei

Decoratiematerialen: kralen, schelpen

Speelgoedmaterialen: figuren van mensen en dieren

colofon

opdrachtgever

Gemeente Neder-Betuwe
Projectleider Peter Kegelaar
T 06 53755074
E pkegelaar@nederbetuwe.nl

opdrachtnemer

Ferdinand van Hemmen Landschapshistorie
Brusselsestraat 85
6904 NK ZEVENAAR
T 06 25035302
E fvanhemmen@kpnmail.nl

status	Definitief
datum	08.08.2024
productie	Ferdinand van Hemmen Landschapshistorie
opmaak	Paulien Varkevisser fotografie & vormgeving, Nijmegen

Cover achterzijde: Schilderij van het veer tussen Tiel-Zandwijk en Wamel. Op de achtergrond zien we de Kleine Redoute; bij de Waaloever staat een seinmast waarop een peyton lijkt te liggen. Geschilderd door Jan van Goyen.

